

Zwolle IJzersterk

Firma Wispelwey 1851-1973

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

(Collectie HCO)

Grote Markt, anno 1915
Nooit verstuurd, niet beschreven

In deze special, gewijd aan de Zwolse ijzergiet-
rij van de firma Wispelwey, mag in deze
rubriek een product uit die fabriek niet ont-
breken. Prominent prijkt op deze Ansichtkaart een
van de vele *ijzersterke* straatlantaarns, die vroeger
het straatbeeld van Zwolle sierden.

De foto is gemaakt vanaf de Melkmarkt in de
richting van de Diezerstraat en de Oude Vismarkt.
Tussen beide straten in staat fier het huis met de
klokgevel waarin tegenwoordig het notenwinkeltje
is gevestigd. Op de zijgevel van dit pand werd druk
geadvertiseerd,

Het is duidelijk dat de opname in de zomer is
gemaakt. Vooral de luifels, die de uitgestalde

waren in de etalages moesten beschermen tegen al
te fel zonlicht wijzen daarop, evenals de kleding
van de dames. Het lijkt erop alsof midden op de
Grote Markt enkele personen voor de fotograaf
zijn gaan poseren, nog niet gehinderd door het
verkeer. De blauwe lucht met witte wolken geeft
een rustig beeld aan het geheel.

Voor het pand Grote Markt 6 (nu Van
Orsouw) passeert de paardentram, die sinds 1885
het stadsvervoer verzorgde. Rond 1900 was het
mogelijk vanaf de Grote Markt de paardentram te
nemen naar het Katerveer, naar het Sophia zieken-
huis in de Rijnvis Feithlaan en naar het station.
Een ritje was nog al prijzig. Het kostte twaalf cent.
Het was dan ook vooral de gegoede burgerij en
toeristen, die de paardentram namen.

Naast Grote Markt 6 was De Zon gevestigd,
eigendom van H. Weterman, hotel- en koffiehuis-
houder. Als je goed kijkt is de gevelsteen die
koning David met zijn harp voorstelt, te zien. Die
zit daar nog altijd. Aan de linker kant (derde huis)
staat onder de lijstgevel vermeld: J.M.W. Waan-
ders, die op dit adres sedert 1903 een boekwinkel
had waar tevens 'kantoor-, schrijf-, school- en tee-
kenbehoeften' te verkrijgen waren. In het pand
daarnaast (Grote Markt 8) was de tabaksfabriek en
tabakskerverij van Dassen gevestigd. Met de hijs-
balk in de gevel werden de balen tabak opgehesen
naar de tweede verdieping voor verdere productie.

Bij de laatste reconstructie in 2006 heeft de
Grote Markt haar pleinfunctie teruggekregen, net
als honderd jaar geleden, zoals deze foto duidelijk
laat zien. Nog altijd vormt de Grote Markt het cen-
trum en het visitekaartje van Zwolle. Het is jam-
mer dat de gietijzeren lantaarns van Wispelwey
het bruisend hart van de stad niet meer sieren.

Redactioneel

Inhoud

Meer dan honderd jaar lang heeft de NV Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek 'De Nijverheid' voorheen firma G.J. Wispelwey en Compagnie de noordelijke skyline van de Zwolse binnenstad bepaald. Tussen 1851 en 1965 was deze grote ijzergieterij en machinewerkplaats te vinden naast de Gasfabriek op het Noordereiland.

Wispelwey maakte alles, zolang het maar van gietijzer was. Nog elke dag kan de Zwollenaar zijn hoofd stoten aan een product van Wispelwey, in de vorm lantaarnpalen, brugleuningen, grafzerken, enzovoort.

Drie jaar geleden ging de werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed van start met de inventarisatie van de gietijzeren voorwerpen in de stad. Leden van de werkgroep verdiepten zich in de historie van dit Zwolse bedrijf. Drie jaar later kan het resultaat van hun inspanningen worden gepresenteerd. Vanaf 14 september is er een grootse tentoonstelling over Wispelwey in de hal van het stadhuis. Bij de opening is deze speciale uitgave van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, dat geheel aan Wispelwey gewijd is, gepresenteerd. De auteurs en onderzoekers Miriam Schneiders, Hans Wijdeveld en Marcel Overbeek besteden in hun artikelen aandacht aan de eerste honderd jaar, aan de jaren tussen 1951 en de opheffing en geven een inventarisatie van gietijzeren voorwerpen van Wispelwey.

Maarten de Graad tenslotte heeft een gietijzer-route samengesteld, waarin u de restanten van dit industrieel erfgoed nog eens rustig na kunt lopen.

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma - van Hulten
en Wim Huijsmans

82

IJzerwijzer Hans Wijdeveld

84

N.V. Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek 'De Nijverheid' voorheen firma G.J. Wispelwey en Compagnie

De eerste honderd jaar Miriam Schneiders

90

Beschrijving gietijzeren objecten firma Wispelwey

Marcel Overbeek

109

Wispelwey vanaf 1951

Hans Wijdeveld

122

Gietijzerroute Zwolle

Maarten de Graad

128

Auteurs

130

Omslag: Ommen, straatlantaren bij de Oudheidkamer, 1902.
(Foto M. Overbeek)

IJzerwijzer

Hans Wijdeveld

IJzer is voor ons zo'n gewoon verschijnsel dat het juist daarom goed is er even bij stil te staan. Dagelijks komen we meerdere keren in aanraking met ijzer en staal. In dit themanummer, speciaal gewijd aan de onderneming Wispelwey en aan zijn kernactiviteit, de productie van gietijzer, willen we in kort bestek ingaan op ijzer. We zullen iets vertellen over de geschiedenis, over de verschillende soorten ijzer en ook gaan we in op het hoe en waarom van het verdwijnen van de productie van gietijzer in Nederland.¹

Vroege periode

IJzer is een element, een van de bouwstenen van onze aarde. Het is een metaal. Zonder ijzer en zijn verbindingen zou het fysieke leven niet kunnen bestaan. Zonder ijzer zou onze moderne maatschappij niet kunnen functioneren.

In West-Europa zijn er vondsten gedaan waardoor we weten dat ijzer al aan het begin van onze jaartelling bekend was. We hebben het dan over smeedijzer. Het ijzer werd gewonnen uit ijzererts. In simpel opgezette veldovens werd het erts samen met houtskool versmolten tot zogeheten loupe. Deze loupe werd gereinigd door ze stevig te hameren, waardoor de verontreiniging (de slak) verdween. Het resultaat was smeedbaar ijzer. Aan het eind van de middeleeuwen, zo rond 1400, werd de luchttoevoer in de eenvoudige veldoventjes verbeterd waardoor de oventemperatuur verhoogd kon worden. Door toevoeging van houtskool nam het gesmolten ijzer koolstof op en dit leverde als eindproduct gietijzer op. Essentieel voor de productie van gietijzer is de hogere temperatuur, die alleen kon worden bereikt in ovens die daar qua constructie op berekend waren en waarvoor kunstmatig extra zuurstof moest worden toegevoerd. Van grootschalige toepassing kon nog geen sprake zijn. Daarvoor moeten we naar de zeventiende

eeuw. Toen verschenen de eerste grotere ijzergieterijen in ons land. Hiervoor vormde West-Nederland door zijn gunstige ligging en sterk ontwikkelde handel de meest ideale vestigingsplaats. Grondstoffen werden aangevoerd over zee en de afzet van de producten voor nijverheid en voor de particulier vond in de directe omgeving plaats.

Het duurde tot het midden van de achttiende eeuw voor er pogingen werden ondernomen om met behulp van grondstoffen van eigen bodem op industriële wijze ijzer te produceren. Het systeem met de veldovens neigde toch meer naar de ambachtelijke manier van produceren. In de Gelderse Achterhoek, in de buurt van Deventer en langs de Oude IJssel waren vindplaatsen van ijzeroer, die groot genoeg waren om op een redelijke schaal te exploiteren. Dit ijzeroer was door het grondwater in de bodem afgezet. Ook brandstof (hout) en stromend water als krachtbron waren in die regio's aanwezig. De Oude IJssel was een zeer geschikte route voor transport van de gietijzeren producten naar Doesburg, waar de overslag op grotere schepen plaats vond voor verder vervoer naar afnemers in Holland en Duitsland.

Termen

We zijn in de loop van dit artikel inmiddels de termen smeedijzer en gietijzer tegengekomen. Heel simpel voorgesteld zijn er een paar belangrijke verschillen. Gietijzer is bros. Het winnen van ruw ijzer uit erts gebeurt door cokes of houtskool te branden. Tijdens dit proces neemt, zoals we al zagen, het ijzer koolstof op. Gietijzer bevat 2,5 tot 3,5 procent koolstof. Gietijzer smelt bij temperaturen tussen de 1.100 en 1.200 graden, zonder van te voren week te worden. Gietijzer wordt gebruikt om een kantenklaar product of halfproduct te maken door het in vloeibare toestand in een vorm te gieten. Smeedijzer bevat aanzienlijk minder

koolstof (minder dan 0,6 procent). Bij verwarming wordt het vervormbaar en kan het door bijvoorbeeld buigen of hameren in de gewenste vorm gesmeed worden. Smeedijzer is door zijn taaiheid sterker dan gietijzer, waardoor constructies in smeedijzer lichter kunnen zijn. Door deze eigenschappen kunnen grotere overspanningen beter worden uitgevoerd in smeedijzer dan in gietijzer. Gietijzer kan niet gelast worden en ook dat betekent een beperking in de toepasbaarheid.

Einde productie op locatie

De winbare voorraden ijzeroer waren in Nederland niet onbeperkt. Daar komt bij dat houtskool door de ontbossing een schaars artikel werd, met alle gevolgen voor de prijsstelling. Een derde factor waardoor een einde kwam aan de winning van ijzer in Nederland was de import van piekijzer (pig-iron), waarmee betere gietijzer producten konden worden gemaakt. De verbastering van de Engelse term maakt duidelijk dat Engeland een grote leverancier was. Aan het eind van de negentiende eeuw werden de ovens in Oost-Nederland uit productie genomen. Om misverstanden te voorkomen, het ging hier dus om de ovens waar uit ijzererts ruwijzer werd gewonnen, dus niet om ijzergieterijen waar het halffabricaat 'ijzer' gegoten werd in de definitieve vorm. Deze laatste categorie bloeide nog volop. De sluiting van de ijzermolens betekende het einde van de inheemse productie van grondstoffen voor de ijzerverwerkende industrie. Het hield ook in dat Nederland afhankelijk werd van import. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd in alle hevigheid duidelijk hoe funest deze afhankelijkheid was. De vraag naar ijzer in de oorlog voerende landen was zo groot, dat het erg lastig was om er aan te komen.

In 1918 werd hier te lande een begin gemaakt met de productie op moderne basis van ijzer en staal door de oprichting van de NV Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (KNHS). KNHS werd gevestigd in IJmuiden en was direct bereikbaar voor zeeschepen voor de aanvoer van erts en de uitvoer van ruwijzer. Per spoor werden de kolen voor het hoogovencokes uit Limburg aangevoerd. Voor de talloze ijzergieterijen die Nederland rijk was produceerden de

Handschenkers. (Uit: H.C. Grosjean, 'Technologie van het IJzer', 1901)

Hoogovens de zogenaamde broodjes, geschikt voor gebruik in de smeltovens.

Nederland kende inderdaad talloze gieterijen. Na 1830 had deze industrie zich in een vlot tempo ontwikkeld. Enkele cijfers: in 1830 waren er 6 ijzergieterijen, in 1850 waren dit er circa 30, in 1870 was het aantal opgelopen tot 53, in 1915 79 en in 1921 95.

De concentratie op Oost-Nederland was vervallen door het wegvallen van de productie van ruwijzer in deze regio. Metaalgieterijen gaven de voorkeur aan een vestigingsplaats in de buurt van hun afzetmarkt. De aanvoer van grondstoffen (broodjes ruwijzer plus schroot) werd gerealiseerd per schip en per trein vanuit Duitsland, Zweden en Engeland. We hebben al gezien dat deze afhankelijkheid van import in 1918 sterk werd vermindert door de oprichting van de Hoogovens in IJmuiden.

De vestiging van ijzergieterijen in de buurt van het gebied waar de productie werd afgezet, had zeker te maken met transportkosten. Zo zochten gieterijen graag het gezelschap van de scheepsbouw, constructiewerkplaatsen en machinebouw.

De opkomst van de spoorwegen en het vervangen van houten schepen door ijzeren betekende dat er een nieuw marktsegment kon worden aangetrokken. Tel daarbij de omslag van het gebruik van dure koperen huishoudelijke artikelen naar het goedkopere ijzer en het is duidelijk dat er ruimte was voor meerdere gieterijen. Op het programma stonden ook tandraden, assen en andere machine-onderdelen naast de minder gezellige artikelen als kogels en wapens.

Siergieterij nam een grote vlucht. Standbeelden, grafmonumenten, hekken en deurroosters zijn bekende voorbeelden. En... wie kent niet de gietijzeren lantaarnpalen die lang het straatbeeld mede bepaald hebben?

Grote namen

De ontwikkeling van de gasfabrieken was een volgende impuls voor de gieterij-industrie. Niet alleen gaspijpen werden van gietijzer gefabriceerd. Er waren zelfs gespecialiseerde bedrijven als Enthoven, De Prins van Oranje en Van der Kuyl die gashouders leverden. Onze eigen Zwolse onderneming Wispelwey was een belangrijke aanbieder op deze markt. Ook hier werd het zware werk niet geschuwd. Talloze bruggen, stationskappen, toestellen voor gasfabrieken, gashouders, stoomketels en stoommachines kwamen in de loop van de

tijd uit de Zwolse fabriek.

De gieterijwereld telde enkele grote namen, zoals:

- De Deventer IJzergieterij van Nering Bögel. De basis voor dit bedrijf werd al in 1749 gelegd. In 1826 werd de onderneming eigendom van de familie Nering Bögel. In 1834 verscheen er een gedrukte catalogus, waarmee Nering Bögel pionier was in de branche. Siergieterij als grafmonumenten, ingangshekken en rasterwerken namen in het assortiment een prominente plaats in. Tot 1873 produceerde men in eigen regie ruwijzer uit ijzererts. In die periode had het bedrijf zo'n 180 man in dienst. Rond de eeuwwisseling bestond het productieprogramma onder meer uit potten, dakgoten, papiercilinders, hydraulische persen, wissels en spoorwielen. In 1932 werd het bedrijf opgeheven.

- IJzergieterij Enthoven in Den Haag. Het bedrijf werd in het begin van de negentiende eeuw opgericht door de heren Enthoven en Maritz. Na de problemen met België in 1830 viel de levering van strategische goederen door Luikse gieterijen aan Nederland stil. Enthoven en Maritz speelden daar op in en gingen grootscheeps de productie van bommen en granaten ter hand nemen. Maritz kende het vak, hij was een bekend kanonnengieter. In het midden van de negentiende eeuw werkten er tegen de tweehonderd man en rond 1865 was dit aantal opgelopen tot achthonderd man.

In deze opsomming hoort ook thuis de IJzergieterij Schretlen in Leiden, opgericht rond 1835. Schretlen produceerde voor de spoorwegen postrijtuigen en ketelwagens. Verder kwamen er molenassen, bruggen en vuurtorens uit deze gieterij. Schretlen had als buur de plaatselijke gasfabriek, een combinatie die vaker voorkwam (ook bij Wispelwey). Het ligt voor de hand dat Schretlen installaties voor zijn buurman heeft gebouwd. Het bedrijf werd in 1892 geliquideerd. Kan het toeval zijn dat Schretlen, evenals Wispelwey, in zijn officiële bedrijfsnaam de toevoeging (of handelsnaam) 'de Nijverheid' had opgenomen?

De Zwolse IJzergieterij Wispelwey speelde landelijk een rol van betekenis. Daar wordt elders in dit tijdschrift uitvoerig op in gegaan.²

*'Authentiek, onvervalst
Zwolse fabrikaat, hier is
geen woord Frans bij'.
(Foto Toine Poelman)*

De Nederlandse bedrijven produceerden hoofdzakelijk voor de binnenlandse markt. Van een gerenommeerde fabrikant is bekend dat hij constateerde dat er veel vraag was naar gietijzeren tuinbankjes. Het publiek bleek een grote voorkeur te hebben voor echte, uit Frankrijk geïmporteerde bankjes. Goede raad was niet duur en bracht veel geld op. De in Nederland gegoten bankjes werden geëxporteerd naar Frankrijk en kwamen terug als 'produit de France' met een toegevoegde waarde die de transportkosten ruim overtrof. Een ouderwets staaltje van boerenbedrog.

Productieproces

Als grondstof voor gietijzeren producten werd (wordt), zoals eerder gemeld, gebruik gemaakt van het zogenaamde piekijzer of pig-iron. Voor elke soort gietwerk bestond een eigen melange, bestaande uit piekijzer, cokes en kalksteen. Al deze ingrediënten werden in lagen in een oven opgebouwd. De kalksteen was nodig om onzuiverheden (slak) te verwijderen. Soms werd silicium toegevoegd en legeringmetalen om het ijzer taaiër en sterker te maken.

Het gieten zelf gebeurde in een vorm van zand of leem.

Modelmakerij en vormerij

Een belangrijke afdeling in een ijzergieterij was de modellenmakerij. Modellen werden gebruikt om de gietvorm te maken. Meestal waren modellen van hout gemaakt. Een model moest iets groter uitvallen dan het gietstuk waar het voor gemaakt was. In verband daarmee hanteerden modellenmakers speciale duimstokken die een iets ruimere maatvoering hadden.

In de modelmakerij stonden diverse houtbewerkingmachines en hanteerden de modellenmakers de gereedschappen voor het fijnere werk. In het modellenmagazijn werden de modellen opgeslagen. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen eigen modellen (voor het standaard assortiment uit de catalogus) en modellen die gebruikt werden voor producten die volgens specificaties van de klanten gegoten moesten worden. Deze laatste modellen waren in de regel eigendom van de klant.

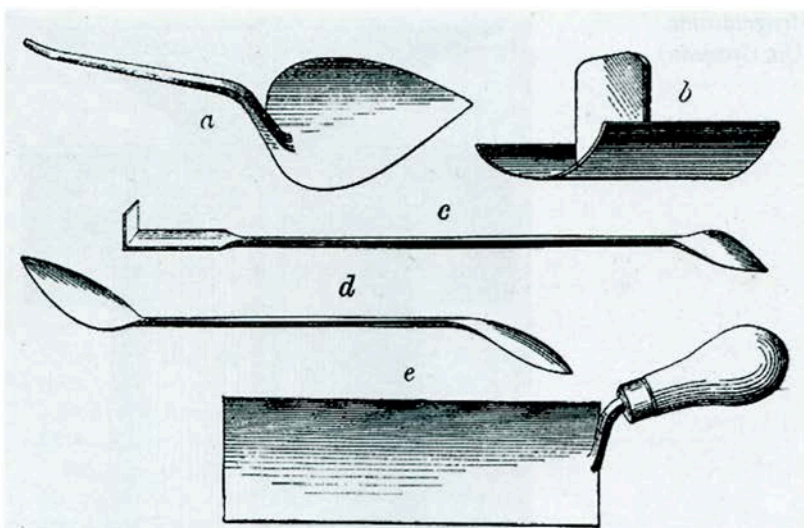

Fig. 160. Vormersgereedschappen.

Van het model werd een vorm gemaakt, waarin het ijzer kon worden gegoten. Eerst moest het vormmateriaal worden voorbereid. Hiervoor werd meestal leem of zand gebruikt. Het zand moest poreus genoeg zijn om gassen door te laten die bij het gieten vrij kwamen. Het moest stevig genoeg zijn om weerstand te bieden aan het vloeibare metaal. Verder moest het goed vormbaar zijn, hittebestendig en weinig warmtegeleidend.

Voor zwaar gietwerk gebruikte men fijnkorrelig zand. Om vormzand te bereiden werd allereerst het eerder gebruikte zand uit de gietkasten geschud. Het werd gemalen en gesorteerd op korrelgrootte. Daarna werd het gemengd met nieuw zand en werd er een aantal zaken bijgevoegd zoals zaagsel, paardenmest en kaf, om aanbakken en vastsmelten te voorkomen.

Met behulp van de modellen kon uit het vormmateriaal de gietvorm worden gemaakt. Dit gebeurde onder meer in een vormkast, bestaande uit een onder- en een bovenkast en gemaakt van hout of ijzer. In de onderkast stortte de gieter het vormzand totdat het model voor de helft in de gietkast paste. Het vormmateriaal werd stevig aangestampt. Dan werd de bovenkast er op gezet, gevuld en ook stevig aangestampt. Vervolgens werden gietkanalen voor het ijzer aangebracht en

*Vormgereedschap.
(Uit: Grosjean)*

Mengmachine.
(Uit: Grosjean)

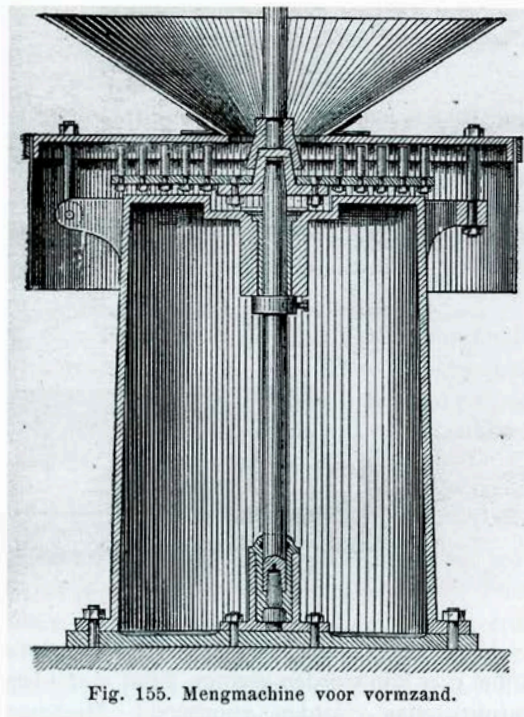

Fig. 155. Mengmachine voor vormzand.

ontsnappingskanalen voor het gas. Het model werd er daarna weer uitgehaald en de aldus gecreëerde ruimte werd afgewerkt met houtskoolpoeder en zand en was dan geschikt om het gloeiende, vloeibare ijzer te ontvangen.

Gieten en nabewerken

Het gietijzer werd gesmolten in ovens. Hiervoor waren verschillende procédés. Het gesmolten ijzer werd uit de oven opgevangen in gietpannen of gietlepels. De gietpannen, gevuld met het gesmolten ijzer, werden op wagentjes naar de gietvormen gebracht die daaruit gevuld werden. Na afkoeling werd het gietiel nabewerkt. Door schuren, vijlen, bikken, slijpen en stralen werden de ongerechtigheden verwijderd.

Het is duidelijk dat werken in een gieterij niet altijd plezierig was. Het was niet ongevaarlijk en het was bijvoorbeeld een erg zware klus om het vormzand aan te stampen. Ook het nabewerken was zwaar en vervuilend. De grote temperatuurverschillen binnen en buiten de gieterij en het werken in het vochtige vormzand veroorzaakten

veel longaandoeningen. Bij het vullen van gietpannen en het uitrijden naar de gietvormen ging er wel eens wat fout. Toch waren er, evenals voor het beroep van mijnwerker, voldoende werknemers te vinden in de glorie dagen van deze industrie.

Einde van een tijdperk

In Nederland zijn tegenwoordig nauwelijks nog ijzergieterijen te vinden. Alleen voor zeer gespecialiseerde toepassingen is er nog emplot. De branche kreeg het in de naoorlogse jaren zeer zwaar te verduren. Het werd insiders al gauw duidelijk dat het trekken werd aan een dood paard. Hiervoor zijn verschillende redenen te noemen. In de eerste plaats nam de vraag naar gietijzeren producten af. Gietijzer werd verdrongen door staal en kunststof. Daarnaast waren veel ondernemers in de gieterijbranche erg behoudend, erg traditioneel ingesteld. IJzer gieten is een zeer arbeidsintensief, dus duur, proces. De oplopende kosten van arbeid bleken funest voor het voortbestaan.

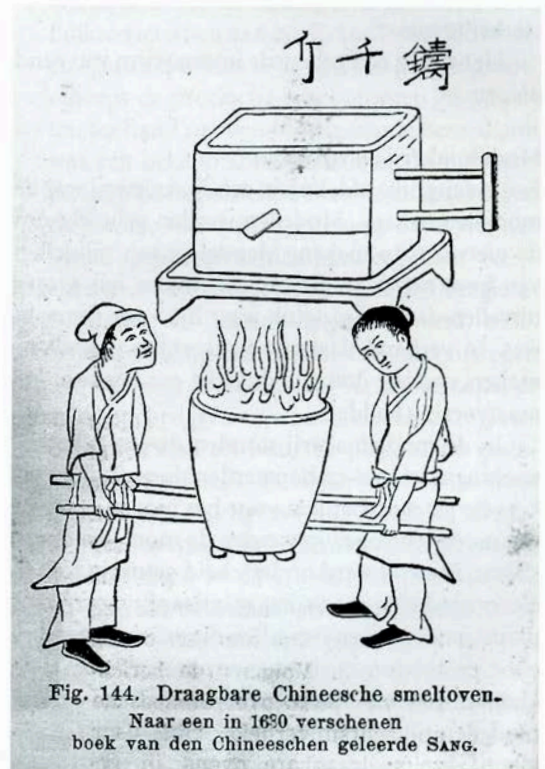

Fig. 144. Draagbare Chinese smeltoven.
Naar een in 1630 verschenen
boek van den Chineeschen geleerde SANG.

Chinese smeltoven.
(Uit: Grosjean)

De druk op de marges had tot gevolg dat er niet voldoende middelen overbleven voor noodzakelijke investeringen in gebouwen en machines. Het zal duidelijk zijn dat de arbeidsomstandigheden in de verouderde gieterijen er bovendien niet aan bijdroegen om jongelui een aantrekkelijk carrièreperspectief te bieden. Vaklui voor het maken van modellen en van de gietvormen werden schaars. Gietijzer was beperkt toepasbaar. Smeedijzer en staal zijn sterker, waardoor grotere overspanningen geconstrueerd kunnen worden die bovendien lichter zijn. In de toepassing voor zowel industrieel als huishoudelijk gebruik kwam daar ook de opkomst van kunststof bij als alternatief voor gietijzeren artikelen. Kunststof artikelen zijn lichter, beter hanteerbaar en kunnen in elke gewenste kleur worden uitgebracht.

Door de overschakeling op aardgas werd er ook minder gietijzer gebruikt in haarden, kachels en fornuizen. Ook dit waren producten waar de ijzergieterijen zich in hun gouden jaren dankbaar op gestort hadden.

Veel gietijzeren voorwerpen zijn helaas verdwenen. Opruimwoede bij een verhuizing en vernieuwingsdrift bij de overheid zijn daar mede debet aan. Bent u nog in het bezit van gietijzeren spullen, koester ze, zet ze niet bij het grof vuil aan de straat. En laten we hopen, dat ook de overheid, die haar gietijzer functioneel aan de straat heeft gezet, ook zorgvuldig leert omgaan met dit stukje industrieel erfgoed.

Noten

- 1 Bij het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van onderstaande literatuur:
Meindert Stokroos, *Gietijzer in Nederland, het gebruik van gietijzer in de 19e eeuw*. 1984
Alex den Ouden, *Een hoekstaal van de maatschappij*, 1994
W.H.P.M. van Hooff, *In het Rijk van de Nederlandse Vulcanus*, 1990
Beunder, Bras, Van Dijk, *PIE rapport Basismetaleenindustrie*, 1996
- 2 Eveneens van Zwolse bodem was de gieterij van Schaepman en Russel (later Schaepman en Helmich), ook bekend onder de naam Sallandia. Het bedrijf werd omstreeks 1854 opgericht en werd in 1924 opgedoekt. Deze onderneming was de laatste in Nederland waar ijzeroer werd verwerkt tot ruwijzer. Sallandia was niet alleen op de binnenlandse markt georiënteerd, het bedrijf produceerde ook voor de Oriënt. Duizenden wadjangs (rijstpannetjes met twee oortjes) werden verscheept naar Nederlands-Indië. We hebben in Zwolle ook nog De Zwolsche fabriek van stoom- en andere werktuigen gekend. Wij vermelden het omdat er een ijzergieterij aan verbonden was. Het bedrijf was in 1878 ontstaan als een afsplitsing van Diepenbrock en Reigers uit Ulft, in de wandeling bekend als DRU, met een reputatie op het gebied van haarden en pannen.

N.V. Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek 'De Nijverheid'

voorheen firma G.J. Wispelwey en Compagnie

De eerste honderd jaar

Miriam Schneiders

'Moge de fabriek van de firma Wispelwey & Co nog vele jaren in bloei toenemen tot welzijn onzer stad en de daaraan verbonden werklieden.'

Producten van de firma Wispelwey. (Collectie H. Wispelwey)

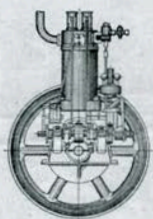
In het midden van de negentiende eeuw was men in staat om ijzererts zodanig te bewerken dat het ook ná stolling opnieuw gegoten kon worden. Het geïmporteerde koolstofarme ruw-

ijzer werd omgesmolten in koepelovens, waar het geschikt gemaakt werd voor de tweede gieting. In die periode zijn in Nederland tal van gieterijen opgericht die in staat waren volgens deze methode te werken. Het gevolg was, dat een aantal Gelderse en Overijsselse hoogovenbedrijfsjes annex gieterijen in het stroomgebied van de IJssel en Oude IJssel het onderspit moesten delven. Dat waren bedrijfsjes die al vanaf de zeventiende eeuw het ijzererts uit de nabij gelegen beekdalen van de dekzandgebieden hadden gewonnen. Door de uitputting van deze ijzeroerbanken, de toenemende concurrentie van de nieuwe gieterijen en door de stijgende houtskoolprijzen waarmee de ovens werden gestookt, waren deze bedrijfsjes genoodzaakt te sluiten.¹

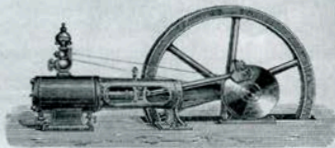
Hoewel de ijzerindustrie zich na het midden van de negentiende eeuw vooral in West-Nederland concentreerde, wisten enkele bedrijven, zoals Diepenbrock & Reigers in Ulft (DRU, opgericht in 1754) en Nering Bögél in Deventer (opgericht in 1756) zich te handhaven door over te schakelen op de nieuwe methode. Kennis, traditie en arbeidskrachten waren hier nog volop aanwezig. Bovendien, gietijzeren producten waren in die tijd erg gewild. De productie van gietijzer nam vanaf 1830 gestaag toe en kwam na 1850 tot grote ontwikkeling. Het materiaal was redelijk duurzaam en liet zich gemakkelijk in allerlei vormen verwerken. Het kon gebruikt worden voor huishoudelijke en siervoorwerpen, maar ook voor de bouw en als machineonderdelen. Omstreeks 1860 telde ons land een vijftigtal ijzergieterijen, vooral in grote plaatsen. In elke provinciehoofdplaats was wel een ijzergieterij te vinden; of meer dan één, zoals in Zwolle de firma's Schaepman & Helmich (uit 1854) en Wispelwey & Co (uit 1851).

In de Zwolse industriële geschiedenis is de naam G.J. Wispelwey & Co, later bekend als 'De

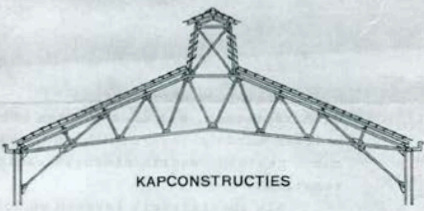
Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek „De Nijverheid“
Firma G. J. WISPELWEIJ & Co., ZWOLLE.

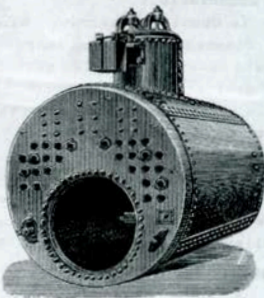
VERVAARDIGT en LEVERT
diverse
GIETSTUKKEN
in elke afmeting en gewicht
voor MACHINEFABRIEKEN en
het BOUWVAK;
complete Drijfwerken,
Persen
voor alle doeleinden

HORIZONTALE EN VERTICALE
STOOMMACHINES

KAPCONSTRUCTIES

SCHEEPSKETELS
IN ALLE GROOTTEN MET 1 EN 2 VUREN

PAPIERPERS

LANDKETELS
MET EEN EN TWEE VUREN

LIFTEN
KOLLERGANGEN

ROER- EN MAAL-
WERKTUIGEN

INRICHTINGEN VOOR GASFABRIEKEN
Ovenarmaturen, Condensors, Scrubbers, Zuiverkisten,
Gashouders, Lantaarnpalen, Gaspotten enz.
Complete inrichtingen voor de vervaardiging van Ammoniaczout

Briefhoofd van Wispelweij & Co uit 1911 met een vogelvlucht van het fabrieksterrein. Nu zijn er nog lege plekken te zien, in de latere geschiedenis zou het terrein geheel bebouwd zijn. (Collectie G. van Hooff)

Nijverheid', niet weg te denken.² Dit bedrijf begon ooit als kleine ijzergieterij. In zijn goed 120-jarig bestaan (1851-1973) ontwikkelde het zich tot grote machinefabriek en constructiewerkplaats. Wispelweij leverde ooit naast kleinere gietstukken als straatmeubilair, ook toestellen als zuiverkisten, olietanks en gashouders voor gasfabrieken, complete ammoniakzoutfabrieken, stoomketels, stoommachines, motoren, stoomlieren en constructiewerken als gebouwen. Daarnaast produceerde Wispelweij ijzeren kappen voor onder meer het Rijks Kledingmagazijn en een rijloods te Amsterdam, een ijsfabriek te Zutphen, de stationskap te Purmerend, de Westersuikerraffinaderij te Amsterdam, de beetwortelsuikerfabriek te Lemelerveld, het departement van Marine te Vlissingen, de elektrische centrale te Ermelo-Veldwijk. Voorts bruggen voor Leeuwarden, Zwolle, Groningen, Utrecht, Nieuwediep, Hardenberg en Amsterdam en een spoorbrug voor Deventer. Bovendien lichttorens op Vlieland, Texel, Goerese Hoek, Wemeldinge, Galiby (West-Indië) en op Schokland. En dat is nog maar een onvolledig overzicht van de leveringen uit 1914.³ Wat heeft

Wispelweij voor Zwolle betekend, voor Nederland, maar ook daar buiten?

1851-1951: De eerste honderd jaar

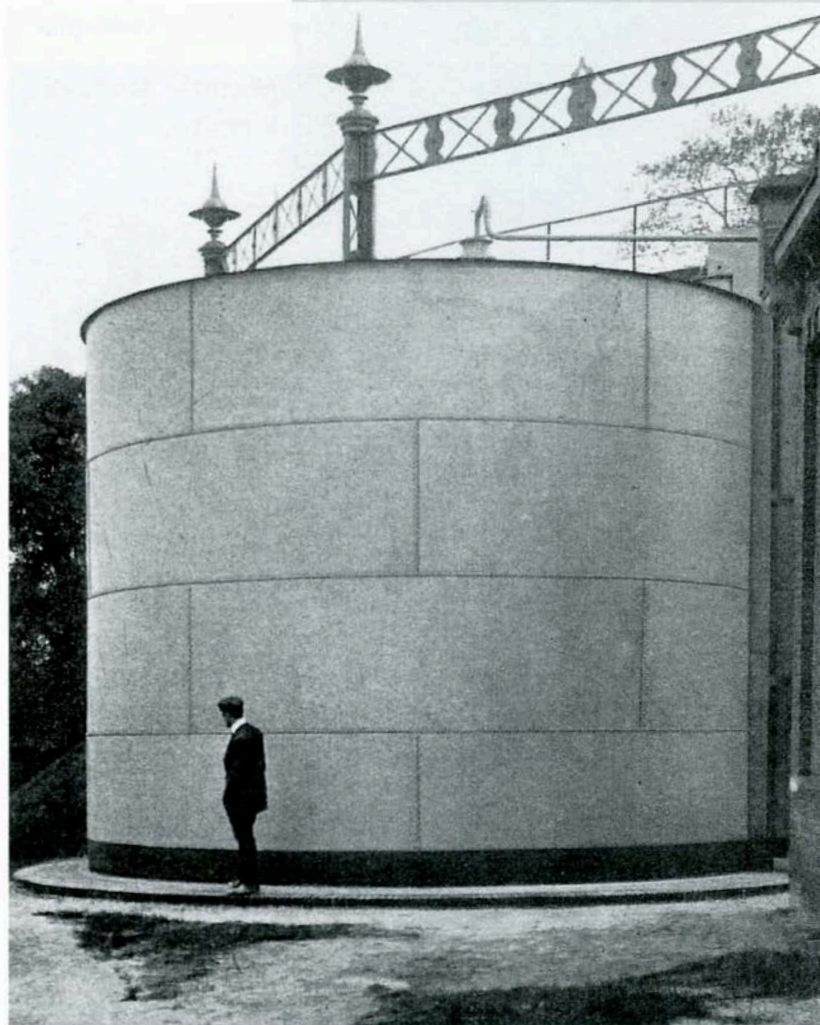
In deze uitgave van het *Zwols Historisch Tijdschrift* en de daaraan gekoppelde tentoonstelling *Zwolle IJzersterk, Wispelweij (1851-1973)*, ligt de nadruk op gietijzer, en in het bijzonder op dat van de ijzergieterij van G.J. Wispelweij & Co, 'De Nijverheid'. Zoals boven vermeld legde dit bedrijf zich niet alleen toe op de productie van gietijzeren objecten en constructies, maar was het ook een machinefabriek.

Het bedrijfsarchief is helaas summier van inhoud. Giel van Hooff deed middels secundair materiaal, vermeldingen in algemene literatuur en tentoonstellingscatalogi een eerder onderzoek over de eerste vijftig jaar van het bedrijf. Hierdoor was het mogelijk in ieder geval van de eerste periode een redelijk goed beeld te geven. De familie Wispelweij toonde zich bereidwillig en ging op zoek naar herinneringen en stelde materiaal, in welke vorm dan ook, beschikbaar. Uit afgegeven hinderwetvergunningen, bouw aanvragen en

Reclame

Wispelwey werkte altijd hard aan de promotie van zijn producten. In 1860 was hij met drie gietijzeren machines en een gietijzeren trap aanwezig op de provinciale nijverheidstentoonstelling in Zwolle. Tussen de machines zat een gietijzeren hooipers, die volgens Van Hooff in samenwerking met het Zwolse bedrijf G.J. Parker & Co ontwikkeld was. Voor de toenmalige begrippen was de tentoonstelling met 4.825 bezoekers een enorm succes. Er werden vierendertig medailles en vijftientig diploma's uitgereikt.*

Een door Wispelwey vervaardigde olietank en gashouder die in 1909 aan de Zwolse gasfabriek werden geleverd. (Collectie HCO)

Twee jaar later presenteerde Wispelwey voor de Engelse markt dezelfde hydraulisch hooipers op een landbouwtentoonstelling in Londen. Daar liet Wispelwey ook een tabakspers voor Nederlands-Indië zien. In 1866 nam Wispelwey met een werktuig voor het buigen van spoorrails deel aan de Tentoonstelling van Nationale Nijverheid in Amsterdam. Drie jaar later stond de fabriek op de Internationale Tentoonstelling van Voorwerpen voor de Huishouding en het Bedrijf van den Handwerksman in Amsterdam, nu met enige haard- of fornuisplaten, wc-trechers, dakgoten en een dakraamlicht. Voor dit laatste product kreeg G.J. Wispelwey een zilveren medaille, omdat het dakraam een redelijk gewicht combineerde met een redelijke prijs.

In 1890 liet Wispelwey op de Tentoonstelling tot Bevordering van Veiligheid en Gezondheid in Fabrieken en Werkplaatsen in Amsterdam voor het eerst het veiligheidstoestel zien dat diende om een te hoge druk op gastoeestellen te voorkomen. Het was een ontwerp van C.W. Snellebrand, directeur van de gasfabriek in Meppel. In de negentiende eeuw waren in veel steden gasfabrieken opgericht, waar uit steenkool steenkoolgas werd geproduceerd dat werd gebruikt voor het koken, de verwarming en de verlichting. Wispelwey leverde ook complete toestellen aan gasfabrieken.

In of na 1911 liet Wispelwey ter promotie van zijn producten een boekje maken met 'Teekeningen en Getuigschriften ten dienste van Heeren Gasfabrikanten'. Dit boekje bevatte foto's uit de eigen fabriek, foto's van geleverde zuiverhuis-inrichtingen voor de gasfabrieken van Harlingen, Zwolle, Sneek en Winschoten, en een foto van een olietank die was geleverd aan de gasfabriek van Zwolle. Verder stonden er tekeningen in van onderdelen. Het belangrijkste echter waren de getuigschriften van directeurs van gasfabrieken uit Tiel, Almelo, Amersfoort, Wormerveer, Steenwijk, Roermond en Sneek. Ze waren allemaal even tevreden over de producten van Wispelwey!

* Thom J. de Vries, 'Geschiedenis van Zwolle', deel II, Zwolle 1961, p.253

gemeenteraadsverslagen blijkt dat de ijzergieterij tal van uitbreidingen en aanpassingen onderging. Niet iedere vernieuwing of modernisering is uitvoerig te behandelen. In de archieven wordt het bedrijf vaak onder een verschillend adres vermeld, van Friese Wal, Ruitersstraat, Dijkstraat, zelfs Achtergracht tot Assiesstraat. Opvallend is dat bij enkele uitbreidingen bekende Zwolse architecten zoals M. Meijerink en W. en F.C. Koch betrokken zijn geweest. De nadruk in dit verhaal ligt op het bedrijf zelf, dat ooit begon bij de voormalige Ruitersstallen aan de Friese Wal, en de talloze uitbreidingen. De inzendingen op verschillende nijverheidstentoonstellingen in de eerste vijftig jaar van het bestaan heeft Van Hooft onderzocht en daardoor weten we iets over de productie tot 1901. Over de productie na 1901, in de zin van hoeveel, wat en wanneer, zijn geen cijfers bekend. Dit alles zal ongetwijfeld bijgehouden zijn, maar ontbreekt in het bedrijfsarchief. Pas zeer recent zijn onder meer drie kasboeken aangetroffen in de kelder van een loods van IJzerleeuw BV aan de Rietweg.⁴ Deze boeken geven enig inzicht in de omzet van de jaren 1895-1900, 1909-1915 en 1939-1940. Alleen de namen van debiteuren en crediteuren en de bijhorende bedragen staan genoteerd, niet wat de leveringen zijn.

Het bedrijfsarchief

Het bedrijfsarchief is op 1 oktober 1980 in bewaring gegeven aan het Zwols gemeentearchief. Het is, zoals boven al opgemerkt, mager van inhoud.⁵ Het bevat een register van werknemers over de jaren 1851-1969, een leerlingenboek van ongeveer 1850 tot 1970, een modellenboek van gietijzeren producten van omstreeks 1900, tien foto's en tekeningen (calques of overtrektekeningen) van de Diezerpoortenbrug, de Kamperpoortenbrug, de Vispoortenbrug (drie stuks), het Kerkbrugje en van ovens in de gasfabriek te Meppel. De calques zijn beschadigd, waarvan die van het Kerkbrugje zelfs zwaar beschadigd.

Het register van werknemers is een klein boekje en bevat namen met geboortedatum en data van in dienst- en uittreding. In een aparte kolom zijn bijzonderheden over gedrag en of reden van vertrek opgetekend. Het leerlingenboek van ongeveer

1850 tot 1970 bevat onder meer overeenkomsten en heeft een bijlage van 'leerling zandvormers'. Een modellenboek of catalogus van de ijzergieterij maakt ook deel uit van het bedrijfsarchief. Naast het exemplaar in het archief zijn er meerdere bewaard gebleven. Voor zover bekend zijn alle exemplaren identiek en in de periode rond 1909 uitgebracht.

De oprichting

Op 6 november 1850 vroeg Gerrit Jacobus Wispelwey (1813-1886) de gemeente Zwolle toestemming om een ijzergieterij en grofsmederij op te richten aan de 'Frieschen Wal' naast de Ruitersstallen en achter de gasfabriek.⁶ Hij wilde dat niet zozeer doen uit eigen belang, maar ook uit belang van een groot aantal anderen, zo schreef hij. Hij schreef ook dat de gieterij niet van een dergelijke omvang zou zijn als die in Deventer (misschien doelde hij op Nering Bögel), maar meer beschouwd moest worden als een grote smederij. En dat het niet gevaarlijk was, omdat uitsluitend op cokes zou worden gestookt. Hij wilde zich uit een oogpunt van veiligheid buiten de stadskom vestigen. De Friese Wal lag in die tijd nog buiten de binnenstad van Zwolle. Stadsarchitect Van der Bie beoordeelde het verzoek van Wispelwey en constateerde dat er niets op tegen was om een gedeelte van de Friese Wal tegen een jaarlijkse grondrente af te staan. De vergunning werd verleend op voorwaarde dat de ijzergieterij klein bleef en dat de gebouwen van steen werden en ijzeren daken kregen. Verder werd Wispelwey verplicht de wal- of kaaimuren te herstellen en te onderhouden.⁷ Toch werd er achteraf nog bezwaar aangetekend, namelijk door de nabijgelegen blekerij en door de heer J. Koop, de directeur van de aangrenzende gasfabriek, die ook op het terrein van de gasfabriek woonde. Waarschijnlijk ging het om het stookmateriaal, omdat er een clausule kwam waarin stond dat er niet op steenkool mocht worden gestookt, maar uitsluitend op turf. Cokes waren wel voor het gietproces toegestaan.⁸ De gieterij, een giethal met een oven en een bankwerkerij, en het terrein hadden een oppervlakte van 341 m². Men begon in 1851 met zeven werklieden. De naamgever van het bedrijf was weliswaar

Gerrit J. Wispelwey, maar zijn partner was de smid Johannes Grieven. Vóór de oprichting van Wispelwey & Co was Wispelwey waarschijnlijk al eerder een vennootschap met Grieven aangegaan. Grieven was geboren in Silvolde, woonde in Zutphen en vestigde zich in 1845 in Zwolle, waar hij een smederij begon. Volgens Van Hooff moet Grieven, hoewel getwijfeld wordt aan zijn gietersbekwaamheden, gezien worden als de technische man van het bedrijf. Hij had een grote smederij en was in 1845 onder meer betrokken bij de oprichting van de gasfabriek van Zwolle. Grieven leverde ook de eerste stoommachine van Zwolle aan de zeepfabriek Parker & Cie. Deze stoommachine diende als krachtbron voor het verwarmen van de loogketels en had een capaciteit van vijf pk.

Johan Heinrich Engelmann vestigde zich omstreeks 1850 in Zwolle. Hij kwam uit Keppel, waar de belangrijke ijzergieterij Van der Horst & Aberson stond en werd bij de gemeente Zwolle ingeschreven als leider van een ijzergieterij. Mogelijk was hij de eerste bedrijfsleider van Wispelwey & Co. Op 20 juni 1851 vond de eerste gieting plaats. Al spoedig bleek de inrichting te klein en onderging de ijzergieterij belangrijke uitbreidingen.

De uitbreidingen

De fabriek draaide nog geen jaar of Wispelwey vroeg een vergunning voor het gebruik van een kleine stoomketel en voor een machine met de lage drukking van zeven pk. Er werd fel geprotesteerd. De bezwaren richtten zich vooral tegen het gebruik van steenkool, omdat men vreesde last te krijgen van de dampen. Maar Wispelwey was duidelijk: slechts twee keer per week werd er gegoten en dus gestookt. En de wind draaide toch niet

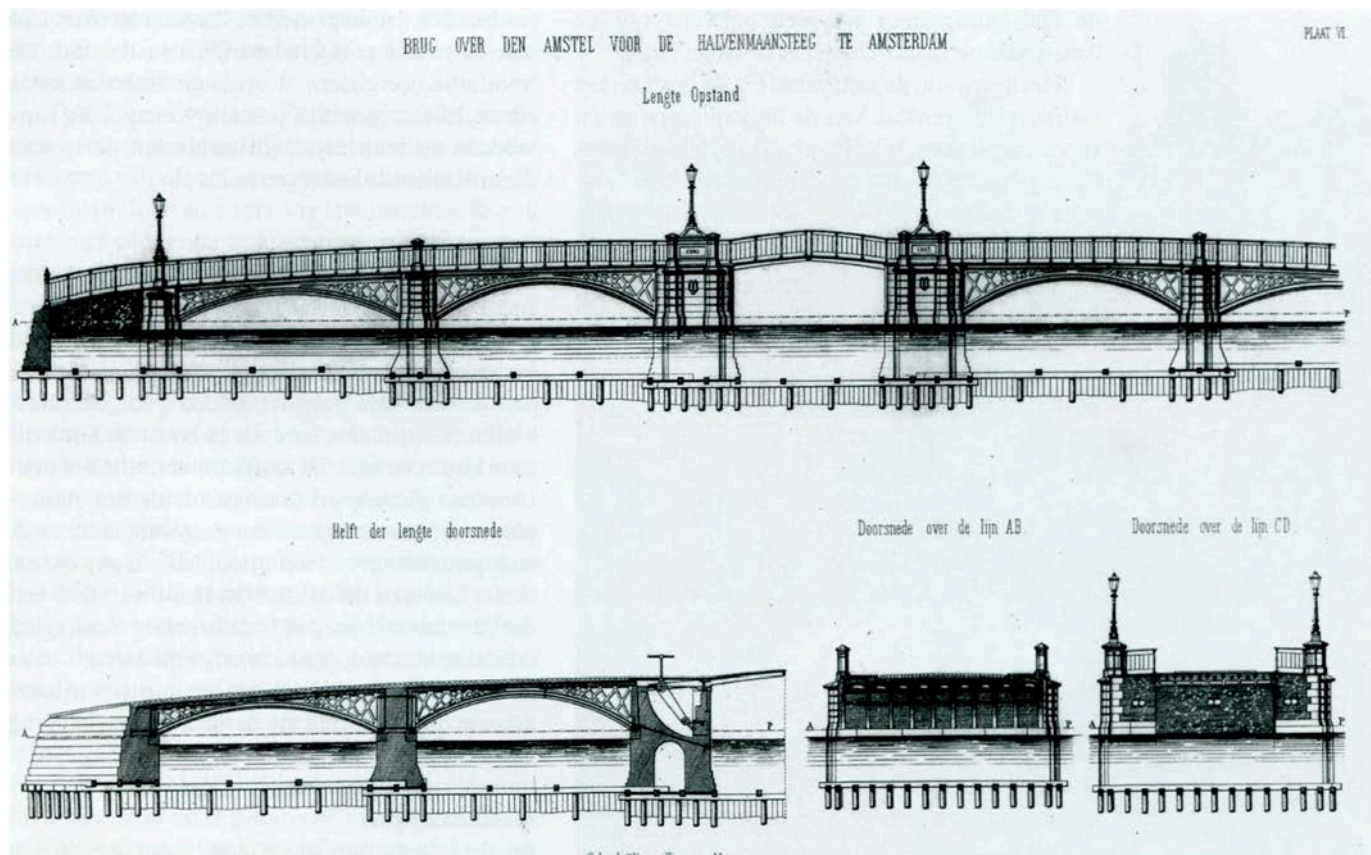
altijd uit dezelfde hoek? Bovendien waren er meer smederijen en fabrieken die op steenkool stookten en de omwonenden daarvan hadden ook geen noemenswaardige klachten. Wispelwey kreeg de vergunning. Met notaris J.A. van Rooyen, de eigenaar van de blekerij, kwam hij tot een akkoord. Hij mocht steenkool stoken zolang het niet in strijd was met de erfdienstbaarheid, dus geen hinder opleverde.⁹ In 1853 kwam er naast een kapperij (de afdeling nabewerking) en een poetslokaal ook een bankwerkerij voor het monteren van gietwerken en voor het uitvoeren van reparaties.¹⁰ Er kwam ook een oven, zodat er grotere stukken gegoten konden worden. Verder schafte men een licht stoomwerktuig aan, dat overigens in 1862 al weer vervangen werd door een stoommachine van hoge drukking.¹¹ De raad besloot, omdat Wispelwey ruimtegebrek had, een deel van de aangrenzende stadswerkplaats beschikbaar te stellen. Dat kostte Wispelwey f 750,-, waarvan f 250,- voor het verplaatsen van een deel van het magazijn naar de Ruitersallen. De gieterij was toen al met 42 arbeiders de grootste onderneming in de stad.¹² Al in 1868 trok compagnon Grieven zich terug en werd de vennootschap met onderling goedvinden ontbonden. Hij werd opgevolgd door de oudste zoon van Wispelwey, Abraham (1843-1872). Van Hooff vermoedt dat Abraham een opleiding in Amsterdam had gevolgd. Intussen begon Grieven onder de naam fa. J. Grieven & Zoon een smederij aan de Diezerpoortenplas.

Op maandag 1 april 1872 was het feest in de stad. Er vond een nijverheidsparade plaats. Aanleiding was de herdenking van het feit dat drie eeuwen eerder de geuzen Den Briel hadden ingenomen. Het Zwolse bedrijfsleven herdacht dit met een fakkeloptocht van 'patroons en werklieden'. De stoet bestond uit twintig groepen, ingedeeld naar bedrijfstak, en telde maar liefst 1400 deelnemers. Iedere beroepsgroep verscheen met een praalwagen waarop hun werkzaamheden werden getoond. Zo ook de medewerkers van Wispelwey, die met hun praalwagen een stoommachine meestorsten.¹³

In hetzelfde jaar echter overleed Abraham op jonge leeftijd. Hij werd opgevolgd door zijn jongere broer Gerrit Jacobus (1850-1916). Gerrit Jaco-

Een octrooi

Een bijzondere eer is de verlening van een octrooi. Op 16 januari 1927 verleende de Octrooiraad Nederland een octrooi aan prof. Dr. J.A. Andriessen in Rijswijk en aan R.A.O. Wispelwey. De aanvraag was al in 1924 ingediend. Het betrof een octrooi voor een pomp voor zeer dikke vloeistoffen. De bescherming die uit dit octrooi voortvloeiende, liep tot 15 januari 1942.

bus jr. had, voor hij in dienst trad, ook een tijd in Amsterdam doorgebracht en anderhalf jaar in het Duitse Wuppertal. Waarschijnlijk om daar ervaring op te doen.

De gemeente gaf in 1874 toestemming om een strook van 14 m lang en 0.55 m breed van de stadsgracht te dempen. Anders zou een loskraan beschadigd kunnen raken. Er moest wel een degelijke beschoeiing gemaakt worden en de wal moest een loswal blijven. Wispelwey kreeg de vergunning voor f 2,50 per jaar.¹⁴ Waarschijnlijk had de ijzergieterij de vergunning hard nodig, want een jaar later kreeg Wispelwey de opdracht om de bovenbouw van een ijzeren draaibrug over de stadsgracht bij de Nieuwe Haven te leveren. De Nieuwe Havenbrug was een ontwerp van de stadsarchitect J.W. Bosboom en werd op 1 december 1875 in gebruik genomen. B.H. Trooster leverde voor f 17.875,- de onderbouw en Wispelwey

kreeg f 11.494,- voor de bovenbouw. Aanzienlijke bedragen voor die tijd. Tegelijkertijd vroeg Wispelwey de gemeenteraad om de voorwaarden van de vergunning van het jaar ervoor te herzien. Hij wilde af van de jaarlijkse betaling van f 2,50. Het verzoek werd afgewezen. In het *Gedenkboek 1813-1913* van de Nederlandse Handel & Industrie staat geschreven dat de fabriek in 1890 een zodanige vergroting onderging, dat grote werken konden worden uitgevoerd, zoals bruggen, ijzeren kapen, machines en stoomketels.¹⁵ Wispelwey was echter al veel eerder in staat om bruggen te fabriceren.

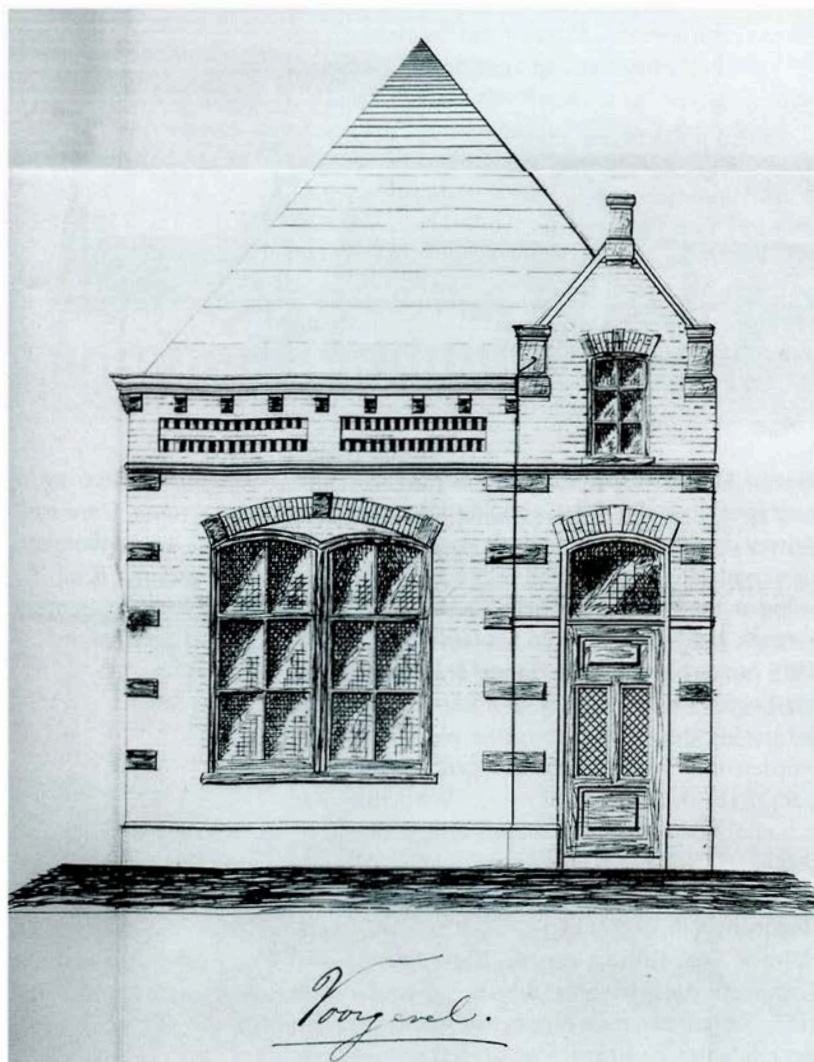
De fabriek leverde in 1855 een tweede ijzeren draaibrug van 70.000 kilo aan Groningen, en een dubbele basculebrug aan de Kloveniersburgwal (1862) en de Halvemaansbrug in Amsterdam (1863). De Halvemaansbrug over de Amstel aan het einde van de Kloveniersburgwal en tegenover

De Halvemaansbrug in Amsterdam. Ontwerp van de Amsterdamse stadsarchitect B. de Greef Jzn. (Gemeente-archief Amsterdam)

de Halvemaanssteeg was een ontwerp van de Amsterdamse stadsarchitect B. de Greef Jzn.

Het ijzerwerk, de gietijzeren boogliggers en het gietijzeren bovenstuk van de buitenliggers waren vervaardigd door Wispelwey. In die tijd stonden de meeste ijzergieterijen in het westen, maar Wispelwey uit Zwolle leverde deze bruggen. Dat het gietbedrijf van Wispelwey & Co van belang was, blijkt uit het feit dat het bedrijf een van de weinige gieterijen in Nederland was die gietijzeren buizen voor stoomleidingen leverde. Vanwege de stoomdruk en temperatuurswisselingen moesten deze buizen aan hoge eisen voldoen.¹⁶

Schetstekening van W. en F.C. Koch voor een nieuw te bouwen kantoor uit 1882. (Collectie HCO)

In 1876 gaf de gemeente Zwolle een overzicht van de twaalf grootste bedrijven in de stad. De 'moderne ijzergieterij Wispelwey' had zich in de eerste 25 jaar van zijn bestaan voorspoedig ontwikkeld en nam met 140 werklieden de tweede plek in onder de bedrijven in Zwolle.

Tussen 1876 en 1901

Bijna jaarlijks was een uitbreiding noodzakelijk. In 1876 vroeg Wispelwey twee stroken gemeentegrond te mogen verkrijgen. De gemeente had bedenkingen, ook omdat er plannen waren om aan de westzijde van het gebied voor de stadsarchitect een nieuw kantoor te bouwen. Dit kantoor kwam er ook. De oostkant zou minder problemen opleveren, bijvoorbeeld bij het Assiesplein, bij de achtergevel van de gevangenis. Welk stuk gemeentegrond het uiteindelijk is geworden, is niet helemaal duidelijk. Van Hooft vermeldt wel dat de fabriek in 1881 uitbreiding onderging omdat ze een stuk grond in erfpacht kreeg.¹⁷ Was het misschien bedoeld voor een nieuw kantoor? Tussen de gasfabriek en de ijzeren overkapping van de fabriek?

W. en F.C. Koch

Bij de bouwaanvraag uit 1882 voor een nieuw kantoor is alleen een situatieschets van de architecten W. en F.C. Koch gevoegd. Het moest een eenvoudig kantoorgebouw worden, waarvan de plattegrond bestond uit twee kantoor kamers en een gang. De voorgevel was in eclectische stijl, een bouwstijl die in die tijd veel in Zwolle werd toegepast.¹⁸ Op een plattegrondtekening uit 1916 van het fabriekscomplex staan meerdere kantoren. Geen van de gebouwen komt overeen met dit ontwerp. De vraag is dan ook of het ontwerp wel is uitgevoerd. F.C. Koch was later wel verantwoordelijk voor de verbouwing van een open ijzeren werklods tot gieterijlokaal.

Maar waarom was gekozen voor de architecten W. en F.C. Koch? Misschien omdat zij in 1880 voor twaalf zakenlieden het blok van twaalf herenhuizen aan het Groot Wezenland ontwierpen. Het blok, 'De Hardenberg', staat langs de stadsgracht aan dat deel van het Groot Wezenland dat een verbinding vormt tussen het Kerkbrugje en de

Schoenkuipenbrug. De familie Wispelwey bewoonde Groot Wezenland 37, nu een gemeentelijk monument.

Dat Wispelwey het Kerkbrugje fabriceerde, een voetgangersbrug bij de toenmalige Armenstichting, valt af te lezen aan een boete die Wispelwey in 1877 kreeg wegens te late levering. Er zou niet met genoegzame kracht gewerkt zijn, maar omdat er goed werk was geleverd, was de boete laag gehouden. Voor vijftientig dagen te laat leveren moest de fabrik f 416,67 betalen. Natuurlijk maakte Wispelwey bezwaar tegen de boete en toen zijn bezwaar werd afgewezen, kwam hij er weer op terug. Het was allemaal de schuld van de stadsarchitect. Voor het maken van de brug was zes maanden uitgetrokken, maar de aanbesteding was verlaat en de weersomstandigheden waren slecht. Hoofdargument was het wijzigen van de tonrondte (wieling van het wegdek) van de brug. Deze was op vijf cm bepaald, maar werd tijdens de werkzaamheden teruggebracht naar 2,5 cm. De architect gaf toe dat de tonrondte was veranderd, maar de brug hoefde daarvoor niet uit elkaar gehaald te worden en het veranderen van voorharren (sluisdeurstijl) zou maar een kleinigheid zijn. 'Wat nu te geloven?' vroeg de raad zich af.¹⁹ Wispelwey leverde voor Zwolle meer bruggen dan de Nieuwe Havenbrug en het Kerkbrugje. Bovendien verrichtte de fabriek reparaties aan bruggen.

Lantaarnpalen

Wispelwey leverde ook straatmeubilair als lantaarnpalen. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw kwamen bij de gemeente veel verzoeken binnen om straatverlichting. De bewoners van de Wagenmakersstraat wilden in 1890 gasverlichting, er was een verzoek uit 1892 voor verlichting van de Langenholterweg uitkomende op de Assendorperstraat, in 1889 wilden bewoners van de Wipstrikkerallee zes tot acht petroleumlantaarns en in 1897 wilden ook de Diezerstraat, Filosofenallee, Molenkampsweg, Ittersumdwarsstraat, Molenweg en Holtenbroekerdijk meer licht op straat. Het verzoek om verlichting op de Veerallee, vanaf Villa Flora tot het Katerveer werd afgewezen, omdat dit gedeelte op het grondgebied van

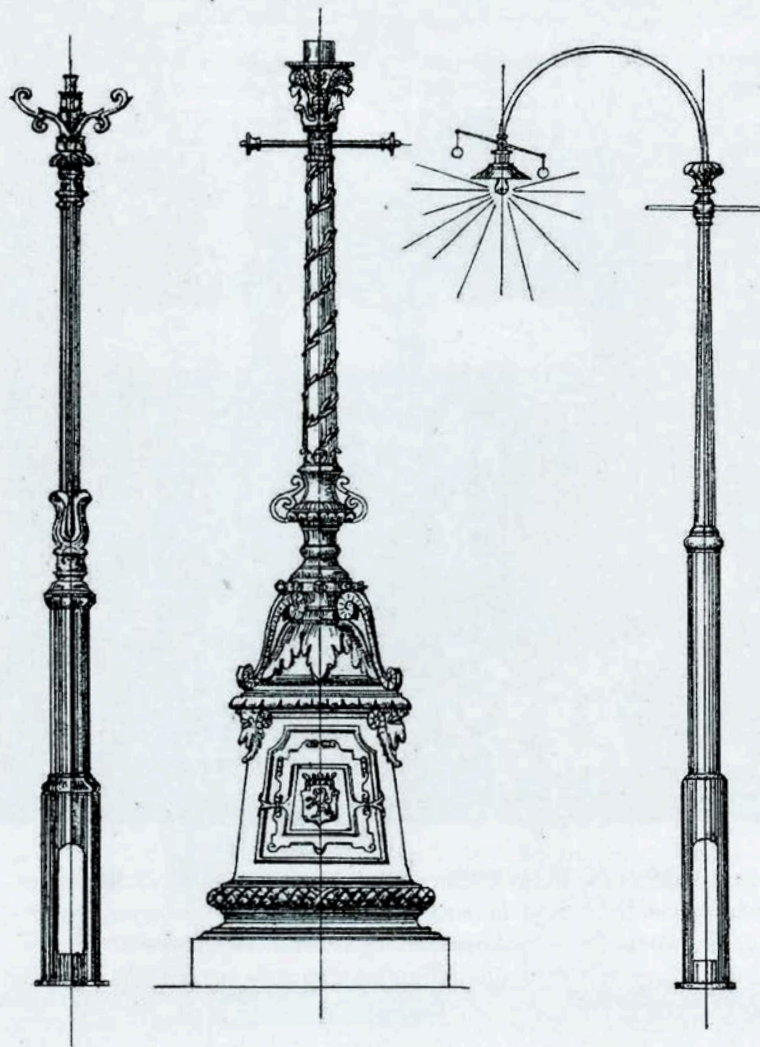

Groot Wezenland 37 in 1895, achterzijde huis van de familie G.J. Wispelwey. Op het balkon zoon Reinhold en zijn moeder, E.C.J.A. Wispelwey-Schröder. In de serre de kinderen Frieda en Gerrit en in de keukendeur dochter Elsa en G.J. Wispelwey. Waarschijnlijk zelfgemaakte opname met een zelfontspanner door G.J. Wispelwey. (Collectie HCO)

de gemeente Zwollerkerspel lag.²⁰ De Zwolse straatverlichting bestond aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw uit ruim vierhonderd petroleum- en of gaslantaarns, waar-

Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek
v/d. Firma G. J. WISPELWEIJ & Co.
ZWOLLE.

Lantaarnpalen.

*Lantaarnpalen. Bladzijde uit het modellenboek van Wispelweij.
 (Collectie H. Wispelweij)*

door 'een stadswandeling na zonsondergang een stuk veiliger was geworden'. Deze lantaarnpalen waren afkomstig van Wispelweij & Co.²¹ Slechts weinig lantaarnpalen of lantaarnarmen hebben de tand des tijd overleefd. Ze zijn in de loop der jaren door 'moderne' exemplaren vervangen. In 1910 plaatste de gemeente voor f 1.500,- honderd nieuwe lantaarns (vijftien gulden per stuk!). Volgens een raadslid waren de oude nog wel goed en gaven ze voldoende licht. Was het wel nodig deze kosten te maken? Ze waren niet mooier dan de oude. Wel nodig, vond de meerderheid van de raad. In de hoofdstraten werden de oude door nieuwe vervangen. De lantaarns die zo vrij kwamen werden in de buitenwijken geplaatst. In 1909 was daar f 3.800,- voor uitgetrokken en nu hoefde het slechts f 3.000,- te kosten.

Dat bedrijfsbeveiliging vroeger ook een rol speelde, blijkt uit de vergunning die de fabriek voor een jaar kreeg om met een ijzeren hek de weg tussen de fabriek en de Friese Wal af te sluiten. Bijna een jaar later vroeg Wispelweij de voorlopige vergunning om te zetten in een definitieve. Er waren herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan de straat bij de Ruitersallen. En de nieuwe straat (Dijkstraat) in het verlengde van de Vispoortplas was klaar. Mocht de directeur van de gasfabriek nog bezwaar maken, dan kon hij de sleutel van het hek krijgen, zodat hij altijd over het terrein van de ijzergieterij toegang had tot de gasfabriek. Een zorgvuldig getekende situatieschets was bij het verzoek gevoegd.²²

In 1886 overleed de oprichter van de fabriek G.J. Wispelweij sr. op 73-jarige leeftijd. Na zijn dood stond G.J. Wispelweij jr. er alleen voor. Maar het ging goed met de fabriek. De onderneming groeide, ondanks het feit dat het aantal personeelsleden in 1890 daalde tot ruim honderd. Geregeld werden machines vervangen en vonden aanpassingen en verbouwingen van de fabrieksruidten plaats. De constructiewerkplaats werd vergroot en in 1894 plaatste men voor de reparaties aan scheepstoommachines een vijzeldok in de stadsgracht. Nu konden ook schroeven en assen vervangen en hersteld worden. F.C. Koch verbouwde in 1895 een gedeelte van de open ijzeren werkloots tot

gieterijlokaal.²³ Het gedeelte van de ijzeren overkapping dat grensde aan het bedrijfsgebouw, werd over een lengte van bijna twaalf meter omkleed. In de lijn van de ijzeren kolommen waarop de kap rustte, kwam een stenen muur en over de volle breedte kwam een afsluitmuur die tot het dak reikte.²⁴ In dit nieuwe gieterijlokaal werd tijdelijk een hulpstoommachine van vier pk geplaatst voor het aandrijven van de verschillende gereedschapsmachines. In dat jaar was Johanna Cornelia Hermann, de weduwe van G.J. Wispelwey sr., de eigenaar van de fabriek. Een verbouwing van de Ruitersallen gebeurde een jaar later. Het oude gebouw uit 1788 werd toen gedeeltelijk gesloopt en opnieuw opgetrokken. In het verbouwde oostelijke deel van de Ruitersallen kwam een nieuwe stoommachine van dertig pk. Wispelwey kreeg er vergunning voor als hij er voor zorgde dat de rook door een gemetselde schoorsteen werd afgevoerd. Bovendien moest hij garanderen dat het gebouw van steen was en de balklaag boven de stoommachine van ijzer en steen.²⁵ Overigens werd in deze hinderwetvergunning van 1897 voor het eerst de naam 'De Nijverheid' gebruikt. Het is aardig om te vermelden dat Wispelwey in 1896 ook een bezwaarschrift naar de gemeente stuurde over de hoogte van de hondenbelasting. Er behoorde namelijk een hond toe aan de fabriek, deze bewaakte de fabriek en was dus een waakhond! De fout moest hersteld worden en G.J. Wispelwey & Co zag de aanslag graag teruggebracht tot f 2,-.²⁶ Was het ijzeren hek van 1883 niet afdoende? De gemeente vermeldt in haar jaarverslag dat 1898 een druk jaar was voor de ijzerindustrie: door de toename van de werkzaamheden en omdat er een stoommachine van twintig pk geplaatst moest worden, werd de fabriek weer uitgebreid.

Omstreeks 1900 nam het aantal personeelsleden toe van ruim honderd in 1890 tot ruim 150. De gietijzerproductie bedroeg ongeveer twee miljoen kilo per jaar! Binnen een halve eeuw had Wispelwey zich ontwikkeld van een kleine ijzergieterij tot een grote machinefabriek. Het vloeroppervlak van de fabriek breidde zich uit van 341 m² in 1851 naar 1971 m² in 1901.²⁷ De *Zwolsche Courant* meldde in de rubriek 'Handel en Nijverheid in 1900':

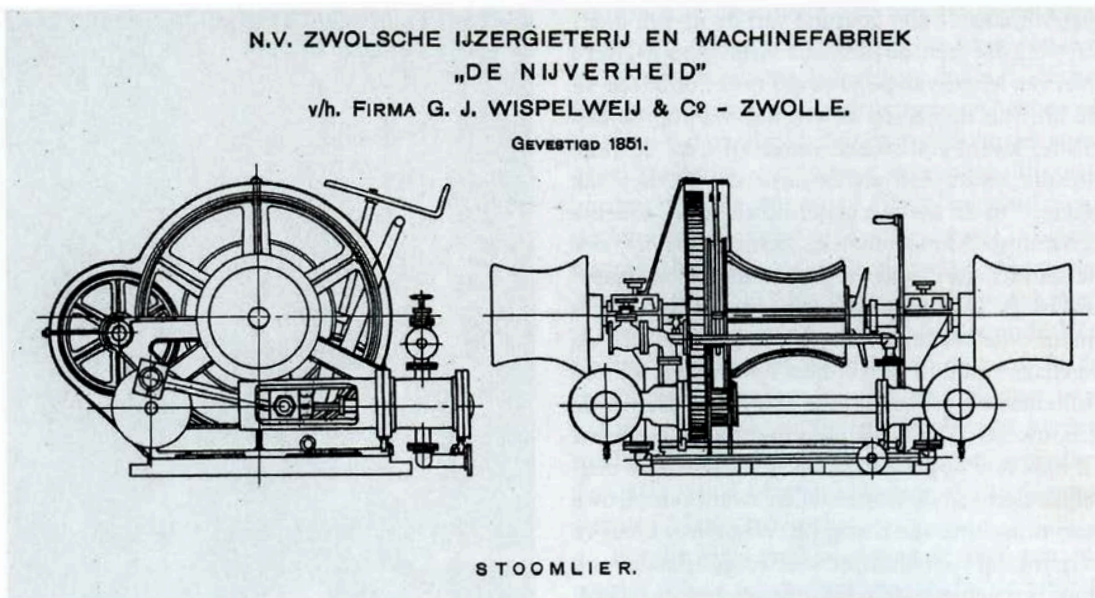

'De IJzerindustrie ging het naar wensch.' De Zwolse machinefabrieken en gieterijen hadden voldoende werk, evenals de ijzerhandelaren en de smeden.²⁸

In het kasboek van 1893-1900 is te zien dat veel aan particulieren en aan gasfabrieken en gemeenten in het hele land was geleverd. Het waren geen opvallend hoge bedragen, hooguit enkele honderden guldens. Uitschieter was de bank van Doyer & Kalff, die geregeld met duizenden guldens voorkwam op de debiteurenlijst. Waarschijnlijk vorderde deze bank betalingen.²⁹

Familieportret uit 1896 van het gezin G.J. Wispelwey-Schröder. Boven Elsa, Frieda, G.J. Wispelwey en onder Reinhold, Gerrit en E.C.J.A. Wispelwey-Schröder. Waarschijnlijk zelfgemaakte opname met een zelffontspanner door G.J. Wispelwey. (Collectie HCO)

Stoomlier. (Collectie
H. Wispelwey)

Het vijftigjarig bestaan

In 1901 bestond het bedrijf vijftig jaar. De krant besteedde er ruim aandacht aan: 'Naar wij verneemen zal deze week een der grootste industriële inrichtingen te dezer stede, de fabriek van firma G.J. Wispelwey & Co, 50 jaren hebben bestaan. Door de firma zal bij deze gelegenheid een feestavond aan het personeel worden aangeboden. Vele werken en daaronder van belangrijke aard zijn aan de fabriek ten uitvoer gebracht. De fabriek heeft zich van een kleine gieterij met

slechts weinig werklieden uitgebreid tot een die met eere in den lande wordt genoemd en thans aan meer dan 150 werklieden werk verschaft. Ouden van dagen zullen zich wel herinneren hoe de fabriek door wijlen den heer G.J. Wispelwey gesticht werd op kleinen schaal; toen was alles achter de fabriek langs de Achtergracht nog een veld met boomen bezet. Zij zullen het groote verschil kunnen zien tusschen den vroegeren en den tegenwoordige toestand, want waar vroeger boomen stonden is thans de ruimte geheel door

Het modellenboek

Het uitgeven van een modellenboek door ijzergieterijen was een logisch gevolg van de negentiende-eeuwse massaproductie. De relatief goedkope voorwerpen werden in grote aantallen gemaakt en vervolgens door advertenties en catalogi aan de man gebracht. Het modellenboek, naar voorbeeld van modellenboeken uit de eerste helft van de negentiende eeuw in Engeland, Duitsland en Frankrijk, bevatte een overzicht van het gietwerk op dat moment. De klant kon uit de voorbeelden een keuze maken. Gietijzer werd voor allerlei decoratieve doeleinden gebruikt. Het gietproces maakte ingewikkelde vormen mogelijk en beantwoordde aan de vraag naar overdadig versierde voorwerpen. Omdat de houten gietmallen een levensduur van ongeveer vijftig jaar hadden, bleven de meeste modellen lang in productie. Modellen werden op grote schaal gekopieerd en uitgewisseld. De meeste ijzergieterijen hadden dan ook een vergelijkbaar modellenaanbod, zodat het vaak moeilijk is om een product aan een bepaalde gieterij toe te schrijven.

G.J. Wispelwey heeft als amateur-fotograaf rond 1900 een aantal van zijn gietijzeren tuinbanken, tuinstoelen, tuintafels, vuurbokken, piëdestals en paraplubakken gefotografeerd. Deze foto's maken deel uit van een grote glasplatencollectie en vormen een unieke bron van informatie.

werkplaatsen ingenomen en nog steeds wordt de behoefte naar meerdere ruimte gevoeld. Daarom is het aan de zijde van den Frieschen Wal gelegene terrein voor nog meer uitbreiding aangekocht. Niet weinig heeft tot de meerdere behoefte bijgedragen, het feit dat voor een tiental jaren de fabriek begonnen is stoomketels en stoomwerktuigen te fabriceren, waarvan verscheidenen hier en elders met succes zijn geplaatst. Moge de fabriek van de firma Wispelwey & Co nog vele jaren in bloei toenemen tot welzijn onzer stad en de daaraan verbonden werklieden.³⁰

Tussen 1901 en 1951

Reinhold Oscar August Wispelwey (1883-1967), de zoon van G.J. jr., trad in 1907 toe tot het bedrijf. Na zijn HBS-tijd deed hij ervaring op bij machinefabrieken en ijzergieterijen in Zwitserland, Duitsland en de Verenigde Staten. Een reis naar de Verenigde Staten was begin twintigste eeuw nog een hele onderneming. Reinhold voer samen met een vriend met de bekende oceaanstomer 'Lusitania' naar Amerika en verbleef daar ongeveer een jaar. Hij bezocht grote ijzergieterijen met de bedoeling de opgedane kennis mee naar huis te nemen.

Reinhold beschreef in drie aantekenboekjes met grote precisie de werking van stoommachines, ketels en pompen en illustreerde dit met tekeningen. In een van de boekjes ligt nog steeds de helft van een doorgescheurde Zwitserse hotelrekening. Op de achterkant staat met potlood geschreven: 'Vrijdagmorgen ga ik 's morgens om 7.04 uit Stukborn. Ik ontbijt eerst met de geheele familie, die elken dag voor 6 uur op is. De meid en hun knecht zit er ook altijd bij. Bij 't afscheid houdt de heer Pullmann noch een soort toespraak. Het weer is zo prachtig en ofschoon Lucern niet groot is, is 't uitzicht van af de heuvel de Drei Linden over het Vierwaldstädtermeer prachtig (gezicht op Pilatus & Rigi).³¹ Jammer dat we niet weten in welk jaar dit geweest is en wie die meneer Pullmann was.

In 1906 nam Wispelwey een stukje van negentig m² van de gemeentewerf in gebruik. Het grensde aan de fabriek en het passantenhuis dat in de Ruitersallen was ondergebracht. Het ging om herplaatsing van een tweede koppeloven. Eigenlijk

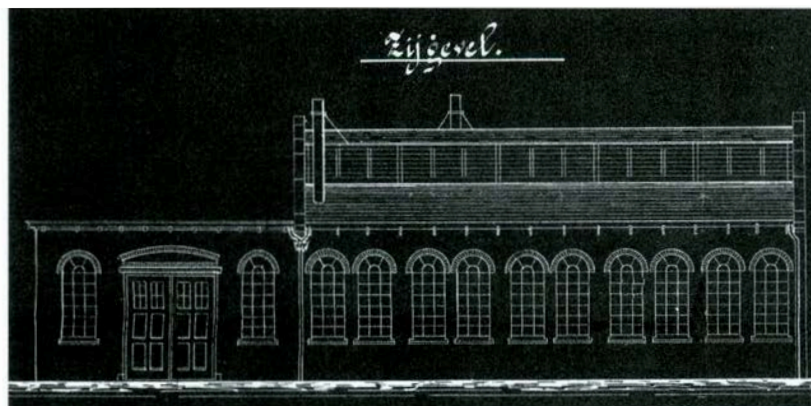
Reinhold Wispelwey met zijn vriend in Syracuse, tijdens hun Amerikaanse stage. (Collectie H. Wispelwey)

zou de afstand tussen het passantenhuis en de fabriek zo groot mogelijk moeten zijn, maar het was niet zo gevaarlijk omdat een hek de gemeentewerf afsloot.³² Stadsarchitect Van Essen, die kantoor hield op de gemeentewerf vlak bij de ijzergieterij, was toen inmiddels opgevolgd door architect Krook.

Nog geen maand later ruilde het bedrijf een terrein met de gemeente. De oppervlakte van het nieuwe terrein tussen Friese Wal en Dijkstraat was met 2.465 m² beduidend meer dan de negentig m² van een maand ervoor. De fabriek besloeg nu een totale oppervlakte van 6.401 m². Wispelwey kocht ook woonhuizen op om meer ruimte te krijgen. Dat was hard nodig, want twee jaar later kwam er aan de Dijkstraat een werkplaats en een machinale vormerij.³³ Een vergunning om een smederij en een magazijn op te richten in een daarvoor te 'stichten' gebouw aan de Friese Wal werd drie maanden later aangevraagd.

Architect M. Meijerink

Het ontwerp van de smederij en het magazijn met een oppervlakte van bijna tweehonderd m² was van de Zwolse architect M. Meijerink.³⁴ De blauwdruk toont een voor- en zijgevel, twee doorsneden, een plattegrond en de paalfundering. Het nieuwe gebouw was een typisch voorbeeld van het rondboogeclecticisme, die aan het eind van de negentiende eeuw erg in zwang was bij fabrieken en pakhuizen. De zijgevel kreeg maar liefst twaalf

Detail uit een ontwerp (blauwdruk) van M. Meijerink voor een smederij en magazijn uit 1908. (Stadskantoor Zwolle)

rondbogen en een monumentale ingang. De voor-gevel kreeg zes rondbogen en een ingang.

Hoewel Wispelwey hard werkte aan nieuwe plannen, was het volgens het *Verslag van de Gemeente* over 1908 in de ijzerindustrie treurig gesteld. Er werden personeelsleden ontslagen.

Het jaar erop ontwierp Meijerink een nieuwe bankwerkerij naast de gasfabriek.³⁵ De bankwerkerij was bedoeld voor het vervaardigen en bewerken van alle soorten machines. De energie kwam van een stoom- en elektromotor. Deze nieuwbouw overtrof de smederij in oppervlakte en was zo'n 350 m² groot. Ook voor de bankwerkerij, die in 1910 verrees, werd de rondboogstijl gebruikt.

Oprichtingsaktes

Op 28 november 1911 werd bij notaris W.C. van Reede de oprichtingsakte opgesteld van de 'firma G.J. Wispelwey en Compagnie'. Gerrit J. Wispelwey, fabrikant, en zijn zoon Reinhold A.O. Wispelwey, technicus, gingen hiermee een vennootschap aan onder firma 'Zwolsche IJzergieterij en Machine fabriek firma G.J. Wispelwey en Compagnie'. Reinhold werd mededirecteur.

De firma werd in 1914 bij dezelfde notaris omgezet in de Naamloze Vennootschap 'Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek "De Nijverheid"', voorheen firma G.J. Wispelwey en Compagnie te Zwolle'. De NV kwam op naam van vader en zoon Gerrit J. Wispelwey en Reinhold A.O. Wispelwey, fabrikanten te Zwolle. De NV bestond toen uit 'fabrieksgebouwen en erf, staande en gelegen aan de Ruitersstraat en uitkomende

aan de Achtergracht, kadastraal bekend gemeente Zwolle, sectie F nummer 5630, groot 63 are en 30 centiares, benevens een pakhuis en erf, gelegen als voren, kadastraal bekend gemeente Zwolle, sectie F, nummer 5462, ter grootte van 2 aren 70 centiares, dat voor een waarde van drie en negentig duizend driehonderd vijf en tachtig gulden dertien en een halven cent.' De roerende zaken, zoals machines, de inventaris en de commerciële waarde van het bedrijf vertegenwoordigden een waarde van f 274.640,-. De schulden waren f 74.640,87, zodat de zuivere waarde f 200.000,- was. G.J. bezat daarvan f 197.000,-, zodat er f 3.000,- overbleef voor zijn zoon en mededirecteur. Wispelwey senior kende zichzelf een jaarsalaris toe van f 5.000,-, junior kreeg f 3.000,-.³⁶

Nog steeds volgde de ene uitbreiding op de andere. De gemeente verkocht in 1912 grond aan de Friese Wal, waarop Wispelwey vergunning vroeg aan de Friese Wal een magazijn, wagenloods en paardenstal te mogen bouwen. Een gedeelte was geprojecteerd op een terrein naast de brug over de Achtergracht, dat eigendom was van de gemeente. Dit perceel stond ten onrechte al op naam van de fabriek. Wispelwey betaalde er even later f 3,50 per m² voor. In 1913 en 1914 kwamen nog kleine uitbreidingen tot stand.³⁷

In het kasboek van 1908-1915 staan opmerkelijk hoge bedragen op de debiteurenlijst. Het Departement van Marine moest bijvoorbeeld in 1912 f 6.569,20 betalen, in 1915 f 4.526,10 en in 1916 f 1.218,60. Maar nog steeds was de bank Doyer & Kalff de grootste debiteur.

Een nieuwe generatie

In 1916 overleed G.J. Wispelwey en werd zijn zoon R.A.O. Wispelwey de enige directeur. Reinhold nam zijn intrek in het ouderlijk huis Groot Wezenland 37.

Grote uitbreidingen vonden niet meer plaats, maar toch bleef Wispelwey investeren, vooral in motoren en machines.

In 1916 plaatste men aan de Ruitersstraat zes draaistroommotoren, van vijf tot veertig pk.³⁸ Het jaarverslag van de gemeente 1917 meldde dat de ijzerindustrie het niet zo goed had gedaan als in het jaar ervoor. Door hoge grondstofprijzen - het

De arbeidsomstandigheden

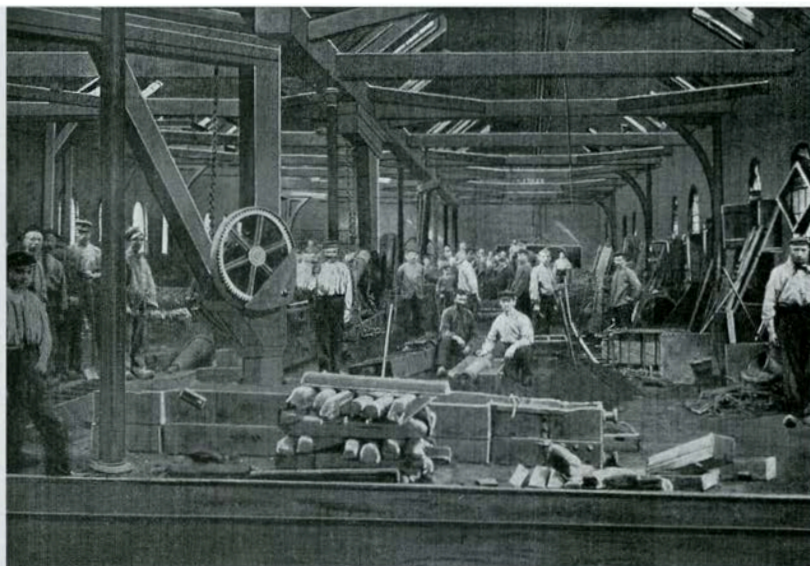
Nederland kende vóór 1850 nauwelijks een gieterijtraditie, zodat de vakkennis uit het buitenland gehaald moest worden. Al snel beschikte men ook over eigen expertise. Van een opleiding was in de negentiende eeuw nog geen sprake. Het ambachtelijke werk in de ijzergieterij leerde men uitsluitend in de praktijk. De meeste leerjongens kwamen op twaalfjarige leeftijd in de gieterij en verrichtten eerst allerlei hulpdiensten. Door afkijken en meehelpen, leerden zij het vak. Na een paar jaar konden ze vorm worden.

Aan het eind van de negentiende eeuw, toen in Zwolle de Praktische Ambachtsschool was opgericht, kwam er een goede opleiding. De leerovereenkomsten tussen de school en Wispelwey waren hiervan een bewijs. Het bleef echter ongezond werken in de gieterij; vooral in de Ruitersstallen was het donker en nauwelijks geventileerd.

Kunstlicht was er weinig. In de gieterijen van de negentiende eeuw kwamen relatief veel ongevallen met brandwonden voor. Dat was een gevolg van de slechte verlichting en het ontbreken van beschermende maatregelen. De twintigste-eeuwse uitbreidingen van Meijerink voorzagen in grotere ramen en een betere verlichting.

In de ijzergieterijen ontstonden geregeld arbeidsconflicten of stakingen. Ook G.J. Wispelwey ontquam hier niet aan. Op 1 juni 1895 schreef hij een brief aan de zandvormers van de ijzergieterij. Op hun aandringen had hij een nieuwe arbeidsovereenkomst opgesteld. In hoeverre de voorwaarden verbeterd waren, is niet duidelijk. Afgesproken werd, dat het uurloon wekelijks op zaterdag werd uitbetaald. Een werkmans moest vijf dagen elf uur werken en één dag tien uur. Zondag was hij vrij. Werkte de werkmans meer, dan werd dit elke drie maanden verrekend. Als een werkmans foutloos gietwerk leverde, kreeg hij een premie. Als het stuk onbruikbaar was kon er ook gekort worden.

In zijn brief benadrukte Wispelwey nog eens dat het een onbetwistbare waarheid was, dat de hardwerkende werkmans die aan de toekomst dacht, een betere werkmans was dan hij die bij de dag leefde.

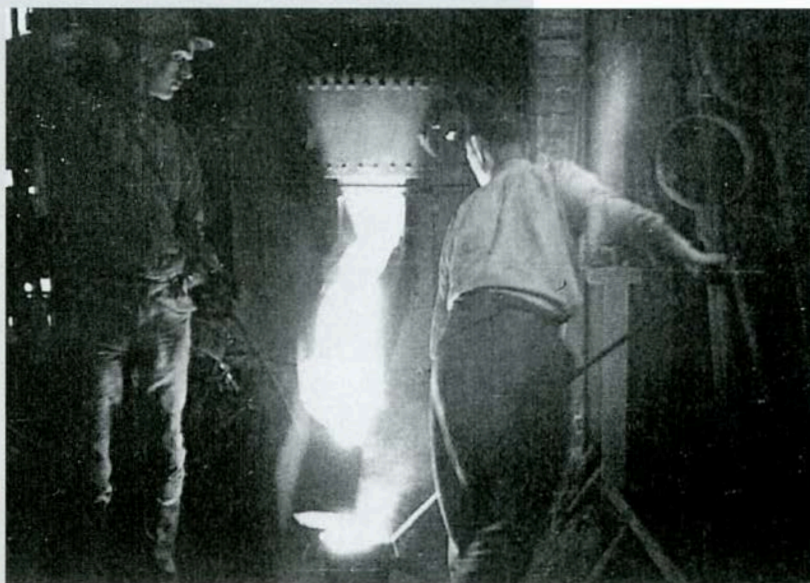

'De eerste houdt onder alles lust en ijver, wel wetende dat hij met elken dag in het leven vooruit komt; terwijl de laatste daarentegen, levende bij den dag, uit den aard der zaak zijn werk slechts beschouwt als het middel tot zijn dagelijks brood.'

* Collectie H. Wispelwey

Een van de gieterijzalen. (Collectie HCO)

Het gieterijlokaal in 1935. (Collectie G. van Hooff)

was midden in de Eerste Wereldoorlog - bleven vele orders uit. In de constructiewerkplaats was in de tweede helft van 1917 gebrek aan werk. Grondstoffen, zoals ijzer, steenkool en gietcokes, waren vanwege de oorlog moeilijk te krijgen, zodat de vooruitzichten niet rooskleurig waren. Toch werden in 1918 aan de Ruitersstraat en Achtergracht weer vier nieuwe draaibanken geplaatst met de daarbij behorende bovendrijfwerken en elektromotor.³⁹ In hetzelfde jaar vond echter ook een langdurige staking plaats, die ruim 26 weken duurde. Toch zette Wispelwey door en in 1919 schafte hij twee nieuwe elektromotoren aan voor de Friese Wal. Zo kon hij daar de werktuigen aandrijven zonder 'dat het groote drijfwerk der gehele fabriek ingang is.'⁴⁰ In 1920 was de modelmakerij aan de Dijkstraat en de Ruitersstraat aan de beurt; ze kreeg twee nieuwe schaaftbanken. De constructiewerkplaats kreeg een pneumatische klinkmachine met elektromotor en een elektrische knipmachine.⁴¹ In 1924 kwamen er opnieuw twee elektromotoren en een elektrische sirene in het pand aan de Ruitersstraat. De sirene mocht alleen

gebruikt worden om het begin en het einde van de werk- en schafttijden aan te geven.⁴²

Wispelwey leverde aan Nederlands-Indië via haar vertegenwoordiger de firma Van Lelyveld & Co uit Den Haag, waarmee in 1925 een overeenkomst was gesloten.

Het 75-jarig bestaan

In 1926 bestond de fabriek 75 jaar. Reden voor een feest? Het kwam in ieder geval niet in de krant. De heer G. Lenderink kreeg wel persaandacht. Hij was vijftig jaar geleden in dienst getreden bij de ijzergieterij. Lenderink werd op zijn jubileumdag van huis opgehaald en toegesproken door de procuratiehouder J. Freeve, die hem van harte gelukwensde met zijn vijftigjarige werkzaamheid in dienst der vennootschap. Freeve overhandigde hem namens de directie - die op dat moment in het buitenland vertoefde - een enveloppe met inhoud en namens de vennootschap een gouden horloge. De heer Blankstein voerde daarna het woord namens het personeel en bood een gouden horlogeketting aan. Lenderink was zichtbaar aan-

Vogelvluchttekening van Wispelwey (na 1908). Het fabrieksterrein is nagenoeg volgebouwd. Middenvoor de twee gebouwen van M. Meijerink, de smederij en magazijn en de bankwerkerij voor de gieterij. De straat links is de Assiestraat, rechts ligt de stadsgracht. (Collectie H. Wispelwey)

Register van werknemers

In een klein boekje hield Wispelwey tussen 1851 en 1969 de namen van de werknemers bij, inclusief geboortedatum en datum van indiensttreding en uittreding. In een aparte kolom stonden bijzonderheden over gedrag en of reden van vertrek.

Sommige redenen waren opmerkelijk: 'Ontslagen wegens slapte' of 'ontslagen wegens luiheid'. Ook 'zeer brutaal en bracht niets op' of 'onhandelbaar', 'zeer eigenwijs persoon' en 'zijn moeder vond het te vies werk in de gieterij' waren redenen voor vertrek. Alcohol speelde ook zijn rol: 'dronkenschap' en ontslag omdat iemand 'anderen tot den drank overhaalde.' Zelfs het houden van een kroeg was reden voor ontslag.

Dat de sociale voorzieningen in 1947 ook nog niet zo goed waren als tegenwoordig, blijkt uit de notitie: 'kwestie ziekengeld, ziek weggebleven. Geen ziekengeld uitbetaald, daar hij reeds ziek was toen hij in dienst trad (hartkwaal).'

Meedoen met een staking? Na een staking in 1917 werd een tiental werknemers ontslagen. Zelfs werknemers die al vijftientig jaar bij Wispelwey in dienst waren, konden naar huis. In 1918 speelde zich het meest langdurige arbeidersconflict bij Wispelwey af. Het conflict eindigde pas na 26 weken met een loonsverhoging van twee tot zes cent per uur. Intussen waren er wel stakers ontslagen.*

* Jan ten Hove, Geschiedenis van Zwolle, 2005, p. 487

gedaan en dankte voor de goede wensen en de daarbij gevoegde cadeaus. Een foto van de jubilaris verscheen ruim een maand later in de krant.⁴³ Welke functie de heer Lenderink bekleedde, stond er niet bij.

In hetzelfde jaar 1926 kreeg de ijzergieterij een elektrische ventilator.⁴⁴ De bankwerkerij kreeg het jaar erop een nieuwe elektrische boormachine.⁴⁵ En in 1929 volgde een luchthamer voor de vuurwerkerij van de machinefabriek.⁴⁶ In 1933 waren de investeringen hoger. Er kwamen zes nieuwe draaistroommotoren tussen vijf en veertig pk die verschillende machines door het hele bedrijf aandreven.

In 1940 brak de Tweede Wereldoorlog uit en kwamen er moeilijke tijden. Vanaf juni 1941 werd de fabriek gedwongen naast omzetbelasting ook belasting voor de kolenclausule te betalen. De opdrachten bleven uit en het was moeilijk alle werknemers aan het werk te houden. Volgens mondelinge overlevering was Reinhold Wispelwey een sociaal mens. Hij accepteerde weliswaar opdrachten van de bezetter - moeilijk om te weigeren - maar de opdrachten werden zeer langzaam uitgevoerd. Hij wilde het personeel aan het werk

houden, zodat ze niet naar Duitsland zouden worden gestuurd om te werk te worden gesteld.

Het kasboek van 1939-1940 is niet indrukwekkend. Geen uitschieters, slechts kleine bedragen. Naast een enkele gasfabriek of waterleidingbedrijf waren het voornamelijk particulieren die op de debiteurenlijst stonden.

Enige tijd na de oorlog werden in de metaaldraaierij aan de Assiesstraat nog twee elektrische draaibanken geplaatst. Voorwaarde was dat de ontvangst van radiuitzendingen bij omwonenden bij het in- en uitschakelen van de machines niet mocht worden gestoord.⁴⁷

Het eeuwfeest

In 1951 vierde 'De Nijverheid' haar eeuwfeest. In de eeuw van haar bestaan had de ijzergieterij en machinefabriek vele werken uitgevoerd. Tal van bruggen waren gebouwd en menig gasfabriek ontving haar installaties. Texel, Vlieland, Schokland, West-Indië bezaten lichttorens die in Zwolle waren geproduceerd. De krant besteedde aandacht aan het jubileum en gaf een kort overzicht van de geschiedenis van het bedrijf. De vooruitzichten waren niet gunstig: 'De zorgen van het

Feestprogramma

**100 JARIG bestaan der fabriek
„DE NIJVERHEID”**

VAN DE

N.V. v/h Fa. G. J. WISPELWEY & Co.

te ZWOLLE

★

1851 - 20 Juni - 1951

ogenblik zijn die van vele industrieën: gebrek aan geschoolde arbeidskrachten, en nu en dan de grote moeilijkheid om aan goed materiaal - zoals b.v. balkijzer - te komen. De gieterij en machinefabriek met constructiewerkplaats te Zwolle zijn een van de oudste van het land en voor Zwolle is het een van de weinige industrieën, die ook in het verleden, toen de medewerking van het gemeentebestuur aan industrie niet zo groot was, de basis van onze stad verstevigd hebben. Het eeuwfeest zal slechts in intieme kring worden gevierd. Het personeel krijgt twee dagen vakantie en de directie biedt de werkers o.a. een feestavond aan.'

De feestavond voor het personeel vond op 22 juni 1951 plaats in De Eikelboom. De avond begon met een openingswoord, gevolgd door een optreden van cabaretgezelschap Dunk met een gevarieerd non-stop programma onder de titel 'Zorgen zijn Ballast'.

Waren zorgen ballast? Luidde het eeuwfeest een nieuwe periode in?

Wat zou de toekomst brengen?

In 1951 was Reinhold Wispelwey, die in 1907 trad tot het bedrijf, 68 jaar en nog steeds actief. Hij was ook lid van de Kamer van Koophandel, lid van het hoofdbestuur van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, lid van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs en lid van de Raad van Arbitrage in Metaalindustrie- en Handel. Bovendien was hij bestuurslid van de Stichting Zwols Borgstellingsfonds, van de Zwolse Burgerwacht en van de Woningbouwvereniging 'Openbaar Belang'. In zijn schaarse vrije tijd speelde hij viool, zong hij en deed hij aan houtsnijden. Reinhold Wispelwey en zijn vrouw Augusta Bleeker kregen drie zoons: Gerrit Jacobus (1931), Hendrik Willem (1933) en Reinhold Piet (1935). In 1951 waren de vooruitzichten niet echt rooskleurig. Wie van zijn drie zoons zou in staat zijn om de NV Zwolse IJzergieterij en Machinefabriek v/h G.J. Wispelwey & Co voort te zetten?

Omslag van het feestprogramma bij het honderdjarig bestaan. (Collectie H. Wispelwey)

De zandvormers

Een aparte bijlage in het bedrijfsarchief gaat over de leerling-zandvormers uit 1954. Ze werden opgeleid tot geschoolde werklieden en stonden onder directe leiding van een leermeester. De leermeester ontving voor elke leerling vijftig cent per week extra, tot een maximum van een rijksdaalder per week. Bovendien kreeg de leermeester tien procent van de netto-opbrengst van leerjongens. De leerling-zandvormers mochten niet ouder zijn dan zestien jaar en kregen voor twee jaar een vast uurloon. 'Het door hen vervaardigde werk wordt volgens de geldende tarieven geprijsd.' Ze kregen werkkleding die een keer in de week werd gewassen. Passer, liniaal, takenboek, driehoek, troffel, penseel en lancet konden ze lenen. 'Bovenstaande zal door hem in goede staat worden teruggeven bij verlaten van de dienst of bij volbrachte studietijd.

In het bedrijfsarchief zitten ook de leerovereenkomsten tussen de Ambachtsschool (opgericht in 1898) en de ijzergieterij. G.J. Wispelwey was vele jaren bestuurslid van de Ambachtsschool. De school (het latere Flevogebouw) stond zowat naast de gieterij. G.J. Wispelwey was eveneens, net als zijn zoon R.A.O., jarenlang lid van de plaatselijke Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs.

De drie zoons van Reinhold Wispelwey op het balkon, achterzijde Groot Wezenland 37. Let op het fraaie gietijzeren balkonhek. Omstreeks 1937. (Collectie H. Wispelwey)

Noten

- 1 K. Couprie, 'Gegoten ijzerwaren. Siergieterwerk van de Oostnederlandse gietijzerindustrie 1830-1925' in: *Antiek* (1995), pp. 16-25
- 2 G. van Hooff, 'De ijzergieterij en machinefabriek van de fa. Wispelwey & Co te Zwolle in de eerste halve eeuw van haar bestaan' in het *Zwols Historisch Jaarboek* (1987), pp. 74-84. Veel gegevens uit deze publicatie zijn gebruikt voor dit artikel.
- 3 *Zwolle als Industriestad in 1914*, uitgegeven t.g.v. de Algemeene Vergadering van de Maatschappij van Nijverheid te Zwolle op 25, 26, 27 juni 1914, Zwolle 1914, p.37-39
- 4 De staalgroothandel IJzerleeuw BV kocht in 1973 het voormalige pand van Wispelwey aan de Rieteweg van Van der Horst. In 2004 werd het pand gesloopt. Bij de ontruiming doken er uit de kelder nog wat documenten van Wispelwey op.
- 5 HCO, BA 018/38
- 6 De Ruiter(s)stallen, een lang en smal gebouw uit 1788. Tijdens de Franse tijd gebruikt als stallen en garnizoensbakkerij, de zolders als slaapzalen voor doortrekkend paardenvolk. Tijdens de cholera-epidemieën in 1849 en 1866 dienden de stallen tot hospitaal en passantenhuis. Aan de oostelijke punt van de Friese Wal, op het Vischpoortbolwerk, stond de gasfabriek, die in 1847 is opgericht.
- 7 HCO, AAZ02/1813-1924/766/2338
- 8 HCO, doss.25/4256/689, 3 april 1851
- 9 HCO, doss.25/4274/1373 GS 1-7-1851 en doss. 25/4273/1359 1-7-1851
- 10 HCO, doss.25/4274/1373 GS 1-7-1851 en doss. 25/4273/1359 1-7-1851
- 11 HCO, doss. 25/49992/2114, 1862
- 12 *Verslag van de toestand der gemeente Zwolle*, 18-09-1862
- 13 J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005, p.435
- 14 *Handelingen van de Raad der gemeente Zwolle*, 1874, p.121 VIII, P.142 XXXI
- 15 Gedenkboek 1813-1913 van de Nederlandse Handel & Industrie, p.296
- 16 Van Hooff, p.80
- 17 Van Hooff, p.79
- 18 HCO, *Ingekomen en minuten van uitgaande stukken*, 701-1169
- 19 *Handelingen van de Raad der gemeente Zwolle*, 1877, p.133 VII, p.156 XIII en 1878, p.12X
- 20 *Handelingen van de Raad der gemeente Zwolle*, diverse jaren.
- 21 Ten Hove, p.467
- 22 HCO, *Ingekomen en minuten van uitgaande stukken*, 701-1087
- 23 Van Hooff, p.79
- 24 HCO, *Ingekomen en minuten van uitgaande stukken*, 701-1385
- 25 HCO, AAZ702/1813-1924/1335/444
- 26 *Handelingen van de Raad der gemeente Zwolle*, 1896
- 27 Van Hooff, p.79
- 28 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van woensdag 12 juni 1901
- 29 'Jeugdherinneringen van Johan Doyer', in *Zwols Historisch Tijdschrift* 23 (2006) nr. 4, noot 5: De bank van Doyer en Kalff was gevestigd Schoutenstraat 6, Kamperstraat 18 (tot 1930), daarna Van Royensingel 9-1
- 30 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van woensdag 19 juni 1901
- 31 Drie aantekenboekjes van R.A.O. Wispelwey (particuliere collectie)
- 32 *Handelingen van de Raad der gemeente Zwolle*, 1906, p.77, XII
- 33 HCO, AAZ02/1813-1924/1942/767
- 34 Stads Kantoor Zwolle, HW 1463
- 35 HCO, AAZ02-inv nr. 1965/198 (1813-1924) en Stads Kantoor Zwolle, HW 4 februari 1910
- 36 Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van Dinsdag 9 juni 1914, no. 132
- 37 HCO, AAZ02-inv.nr 21010/2190 en 2016/1079 (1813-1924) en Stads Kantoor Zwolle, HW 26 mei 1914
- 38 HCO, AAZ02-inv.nr. 2039/694 (1813-1924)
- 39 Stads Kantoor Zwolle, HW 1463, 18 oktober 1918
- 40 HCO, AAZ02, inv.nr. 2082/1952 (1813-1924)
- 41 Stads Kantoor Zwolle, HW 1463, 7 oktober 1920
- 42 Stads Kantoor Zwolle, HW 1463, 11 maart 1924
- 43 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, resp. 12 juni 1926 en vrijdag 11 juli 1926
- 44 Stads Kantoor Zwolle HW 1463, 3 juni 1926
- 45 Stads Kantoor, HW 1463, 9 december 1927
- 46 Stads Kantoor HW 1463, 17 juli 1929
- 47 Hinderwetvergunning 9 juli 1948

Beschrijving gietijzeren objecten firma Wispelwey

Een onderzoek naar de producten van de ijzergieterij Wispelwey wordt bemoeilijkt door het feit dat het bedrijfsarchief grotendeels verloren is gegaan. Enkele schriftelijke bronnen zijn bewaard gebleven, zoals een modellenboek, enkele foto's, brieven en bouwtekeningen.

In het modellenboek (in feite een catalogus voor de klant) wordt een goed beeld gegeven van de grote hoeveelheid producten die de ijzergieterij leverde. Het aanbod varieerde van putdeksels, pompen, lantarenpalen, grafzerken, hekwerken, ventilatieroosters tot voetschrapers en balkonhekken. Via veldonderzoek en informatie van gemeentearchieven zijn enkele nog bestaande voorbeelden ontdekt van door Wispelwey vervaardigd ijzerwerk. De heer M.J. Stokroos uit Amsterdam gaf waardevolle informatie over de voetgangersbruggen van Wispelwey in het Vondelpark en de Halvemaansbrug over de Amstel. In het onderstaande zullen wij een aantal kenmerkende objecten bespreken.

Grafmonumenten

Amsterdam: gietijzeren grafzerk familie Wispelwey

De toepassing van gietijzeren grafzerken en andere typen grafmonumenten in Nederland dateert vanaf het begin van de negentiende eeuw en duurde tot ca. 1900. Het gebruik van gietijzer als materiaal in plaats van de traditionele stenen grafzerk was een novum, en vanwege het (dure) materiaalgebruik eigenlijk voorbehouden aan rijke families.

In de collectie van het Nederlands Uitvaartmuseum, gevestigd op de Oosterbegraafplaats te Amsterdam, bevinden zich twee gietijzeren grafzerken. Deze grafzerken zijn afkomstig van de oude Algemene Begraafplaats aan de Meppelerstraatweg in Zwolle. Na de opening van de nieuwe

Algemene Begraafplaats aan de Kranenburgweg in 1933 zijn ze daar naar toe overgebracht. De gietijzeren zerken maken samen met andere oude grafmonumenten deel uit van een collectie historische grafmonumenten, die onder het beheer viel van de heer W. Vlaanderen, voorheen beheerder van de Algemene Begraafplaats Zwolle. Bij een herinrichting van de begraafplaats eind vorige eeuw was er geen plaats meer voor de collectie grafmonumenten en werd de verzameling overgebracht naar het Nationaal Uitvaartmuseum in Amsterdam.

Marcel Overbeek

Amsterdam, Oosterbegraafplaats: grafze familie Wispelwey.
(Foto M. Overbeek)

Tot de collectie behoort een monumentale liggende gietijzeren zerk van 200 x 92 x 11 cm, welke waarschijnlijk in 1872 is gegoten door de firma Wispelwey. De zerk was aangebracht boven het familiegraf van de familie Wispelwey in Zwolle. Het spreekt voor zich dat deze 'ijzergieters-familie' haar grafmonument in gietijzer liet vervaardigen. De zerk is waarschijnlijk speciaal ontworpen voor het familiegraf, omdat het ontwerp niet voor komt in het modellenboek van de ijzergieterij. Aan de bovenzijde van de zerk is een gevleugelde zandloper aangebracht, een motief dat vaak is toegepast op grafzerken in de negentiende eeuw. Rondom de zandloper bevindt zich een neogotisch driepasmotief als versiering. Op de zerk zijn een aantal gietijzeren platen met tekstopschriften in reliëf aangebracht.

*Zwolle, Buitengasthuis:
gietijzeren grafzerk
familie Aaldenberg,
circa 1900. (Foto S. van
der Weerd)*

Op deze platen zijn de namen van acht familieleden van de familie Wispelwey aangegeven, waarvan de oudste die van de oprichter van de ijzergieterij is: Gerrit Jacobus Wispelwey, geboren te Zwolle 27 december 1813, en overleden aldaar op 8 mei 1886. Daaronder staat de naam van zijn zoon Abraham Wispelwey, geboren te Zwolle 7 november 1843 en overleden te Amsterdam 7 oktober 1872. Abraham, die in 1868 in het bedrijf van zijn vader ging werken, is dus slechts 29 jaar oud geworden. Verder is op de zerk aangebracht de naam van de vrouw van Gerrit Jacobus Wispelwey: Johanna Cornelia Hermina Hooft, geboren te Zwolle 24 januari 1812 en overleden aldaar 21 februari 1899.

De overige familienamen op de zerk zijn die van Hendrika Wispelwey, geboren te Zwolle 7 april 1849, overleden aldaar 10 september 1911, Engelbert Coster, geboren te Almelo 19 maart 1848, overleden te Zwolle 15 december 1911, Hillegina Johanna Hendrika Coster, geboren Wispelwey, geboren op 28 september 1845 en overleden 29 april 1915, Gerrit Jacobus Wispelwey, geboren 9 december 1850 en overleden 28 maart 1918, en tenslotte: Emma Catharina Johanna Augusta Wispelwey-Schröder, geboren te Glückstadt (Duitsland) 27 juni 1853, en overleden te Zwolle op 15 oktober 1924.

Zwolle: Gietijzeren grafzerk familie Aaldenberg

Op de oude begraafplaats bij het Buitengasthuis staat een gietijzeren grafzerk voor 'W.F. Aaldenberg'. De roestige zerk is waarschijnlijk gefabriceerd door Wispelwey, omdat het ontwerp van de zerk overeenkomt met een afbeelding in het modellenboek van de fabriek. De zerk heeft een bijzondere vijfhoekige vorm, aan de bovenzijde en aan de zijkanten is een uitkragende ronding aangebracht. Dit type gietijzeren grafzerk is elders in Nederland niet aangetroffen, zodat mag worden aangenomen dat het hierbij gaat om een uniek ontwerp van Wispelwey. Op de zerk is in reliëf het opschrift aangebracht: 'Familiegraf van W.F. Aaldenberg'. Aan de onderzijde bevindt zich een reliëf van gekruiste lauwertakken.

Vilsteren: grafmonument rooms-katholieke kerkhof

Op het katholieke kerkhof achter de katholieke kerk staan twee gietijzeren grafmonumenten vlak naast elkaar. De grafmonumenten behoren toe

aan de familie Helmich. Deze van oorsprong Zwolse familie was vanaf het einde van de achttiende eeuw tot 1884 eigenaar van het landgoed Vilsteren. De in 1753 te Zwolle geboren Michael Helmich kwam uit een gegoede katholieke familie. In 1790 kreeg hij het oude landgoed Vilsteren, gelegen tussen Dalfsen en Ommen door vererving in bezit. Op 11 maart 1835 overleed Michael Helmich op het landgoed. Hij werd begraven op het kerkhof achter de katholieke kerk. Op zijn graf werd een gietijzeren grafmonument opgericht, een bijzonderheid voor die tijd. Normaliter werden grafzerken en grafmonumenten in hardsteen uitgevoerd. Het grafmonument bestaat uit een vierkante, taps toelopende sokkel, versierd met festoenen en bekroond door een kruis. Op de sokkel is in reliëfletters de tekst geplaatst: 'Mr. Michael Helmich' en 'overleden den 11 maart 1835 in den ouderdom van 81 jaren'. Dit grafmonument is gegoten in de Deventer ijzergieterij Nering Bögel. Dit bedrijf, een concurrent van Wispelwey, heeft meerdere gietijzeren grafmonumenten gegoten. Andere grafmonumenten van Nering Bögel zijn nog te vinden in Wilhelminaoord (Drenthe) en Den Helder.

Naast het grafmonument voor Michael Helmich werd in 1860 een gietijzeren grafmonument opgericht voor Petrus Franciscus Helmich, de zoon van Michael Helmich. Na de dood van zijn vrouw, Anna Akerma in 1871 werd ook zij in dit graf bijgezet. Het grafmonument werd gegoten door Wispelwey en heeft een bijzondere vorm: een rechthoekige zerkvormige onderbouw met versieringen in de vorm van medaillons. Op deze onderbouw is een sokkel met een groot kruis geplaatst. Op de gietijzeren sokkel is in reliëfletters de volgende tekst aangebracht: 'Bid voor de ziel van zaliger', aan de andere zijde: 'Bidt voor de ziel van zaliger vrouwe'. Op de zerkvormige onderbouw valt de volgende tekst te lezen: 'Mr. Petrus Franciscus Helmich geboren te Zwolle den 17 november 1790, overleden te Gildehaus den 9e februarij 1860, dat hij ruste in vrede'. Op de andere zijde staat: 'Anna Margaretha Elisabeth Akerma, wed. van Mr. Petrus Franciscus Helmich, geboren te Groningen den 14e februarij 1776, overleden te Zwolle den 17 januarij 1871, dat zij

ruste in vrede'. De teksten voor Anna Akerma werden elf jaar na het overlijden van haar man toegevoegd aan het monument. De letters voor de nieuwe opschriften werden bij Wispelwey gegoten en op de zerkvormige onderbouw bevestigd.

Het grafmonument voor Petrus en Anna Helmich is voor zover bekend het enige, dat is gegoten door Wispelwey. De familie Helmich was niet onbekend met de toentertijd moderne techniek van gietijzer: de laatste mannelijke telg van het geslacht Helmich, Henricus A. Helmich (1825-1884) richtte samen met Gerardus J.C.J. Schaepman in 1854 de ijzergieterij 'Sallandia' op, een concurrent van Wispelwey.

Straatmeubilair

Zwolle: gietijzeren sierlantarenpaal, Groot Wezenland

Voor de ingang van het Verpleeghuis Dr. Jansen, aan het Groot Wezenland staat een sierlantarenpaal. Deze lantarenpaal is gegoten door Wispelwey en staat afgebeeld in het modellenboek als 'lantarenpaal no. 5'. Dit type lantarenpaal behoort tot de fraaiste en meest sierlijk uitgevoerde lantarenpalen in het assortiment van Wispelwey. De paal heeft een uitwaaijende ronde basis met groeven, gaat over in een ingesnoerde schacht en is bekroond met een kapiteel met een koperen

*Vilsteren, rooms-katholieke kerkhof: grafmonument familie Helwich, 1860.
(Foto M. Overbeek)*

Sierlantarenpaal Groot Wezenland. (Foto M. Overbeek)

Ommen, straatlantaren bij de Oudheidkamer, 1902. (Foto M. Overbeek)

glaslamp. De sierlantaren werd in het begin van de vorige eeuw geschonken aan het toenmalige rooms-katholieke ziekenhuis door G.J. Wispelwey, directeur van de ijzergieterij. G.J. Wispelwey was diabetespatiënt. Hij kreeg op een gegeven

moment iets aan zijn kleine teen en heeft dit eigenhandig verwijderd. Het gevolg was een heftige ontsteking, waarbij hij moest worden opgenomen in het ziekenhuis. De ontsteking ontwikkelde zich zo ernstig, dat het been moest worden geamputeerd. Deze ingreep redde zijn leven en als dank hiervoor schonk Wispelwey de sierlantaren aan het ziekenhuis. Soortgelijke lantarenpalen stonden op de hoeken van de oude Vispoortenbrug, een gietijzeren draaibrug uit 1868.

Ommen: straatlantaren, Oudheidkamer

Tot de standaardproducten van Nederlandse ijzergieterijen behoorden straatlantarens. Deze werkten aanvankelijk op gas. Vanaf 1840 werden verschillende typen straatlantarens ontwikkeld, waarbij hetzelfde ontwerp vaak in licentie werd geproduceerd door meerdere gieterijen. Een van de bekendste ontwerpen is de zogenaamde 'Haagse paal', zo genoemd omdat dit type lantarenpaal aanvankelijk op grote schaal werd gemaakt door de Haagse ijzergieterij Enthoven & Co. Ook Wispelwey fabriceerde deze lantarenpaal. Een exemplaar uit 1902 is onlangs teruggevonden bij de ingang van de Oudheidkamer aan Den Oord in Ommen. Waarschijnlijk heeft deze lantarenpaal oorspronkelijk in het centrum van Ommen gestaan. Aan de onderzijde van de lantarenpaal is in reliëf het opschrift 'G.J. Wispelwey & Co. Zwolle 1902' aangebracht.

Zwolle: Veemarktpalen

Op diverse plekken in Zwolle zijn nog oude gietijzeren veemarktpalen te vinden. Deze ronde palen zijn door Wispelwey en concurrent Sallandia gefabriceerd en staan ook afgebeeld in het modellenboek van Wispelwey. De palen werden vanaf 1880 geplaatst op de veemarkt aan de Harm Smeengedade en dienden als afscheiding voor het vee. Via een ijzeren stang werden de palen met elkaar verbonden. Na de opheffing van het oude Veemarkterrein in 1930, werden de meeste palen verkocht aan particulieren. Aan de Vondelkade, naast windmolen de Passiebloem, is nog een ijzeren veemarktpaal te vinden in de wal naast het water van de Nieuwe Vecht. Deze paal is van het zogeheten 'platte type', met een ronde opening aan de

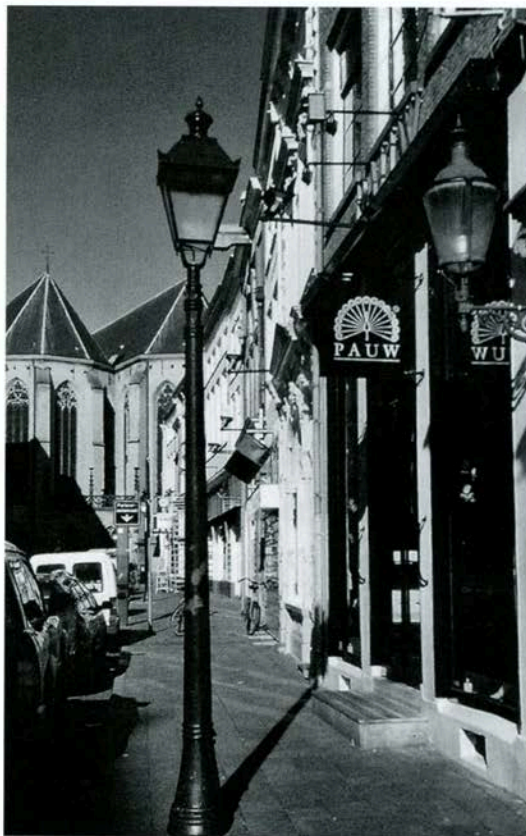
bovenzijde, waardoor de verbindingstang werd bevestigd. Waarschijnlijk is de paal op de huidige plaats hergebruikt als afmeerpaal voor schepen.

Naast de Schoenkuipenbrug aan het Groot Wezenland staat nog een rijtje van vier ronde veemarktpalen, die via een stang met elkaar zijn verbonden. De palen vormen hier een afscheiding tussen de weg en het Almelose kanaal. Van dit type ronde paal is ook nog een exemplaar te vinden in de berm langs het water van de Nieuwe Vecht aan de Filosofenallee, waar de paal dienst deed als afmeerpaal.

Zwolle: Straatlantarens

Wispelwey ontwierp in de jaren twintig van de vorige eeuw een modern type straatlantaren, nog steeds uitgevoerd in gietijzer. Het model van deze lantarenpaal is duidelijk al een stuk moderner dan de 'klassieke' negentiende-eeuwse lantarenpaal. De vormgeving van de ronde, taps toelopende paal is modern maar toch sierlijk. De breed uitlo-

pende voet van de lantarenpaal is voorzien van ribbels, met daarboven in reliëf het opschrift 'G.J. Wispelwey & Co.- Zwolle'. Ook concurrerende ijzergieterijen als bijvoorbeeld Nering Bögél te Deventer brachten in de jaren twintig van de vorige eeuw soortgelijke lantarenpalen in productie. Dit type lantarenpalen werd vooral geplaatst in de nieuwe woonwijken uit de periode tussen 1920 en 1940.

*Nieuwe Vecht, voormalige veemarktpaal.
(Foto M. Overbeek)*

Straatlantaren Sassenstraat, Wispelwey type 1925. (Foto M. Overbeek)

In de binnenstad van Zwolle zijn nog circa tien lantarenpalen van dit type te vinden, in de Sassenstraat, Bloemendalstraat en op het Grote Kerkplein. Helaas worden steeds meer authentieke Wispelweypalen vervangen door moderne straatverlichting.

Ginneken (Breda): pomp

Naast straatlantarens werden ook straatpompen op grote schaal in gietijzer vervaardigd. In Neder-

Dorpspomp te Ginneken, gegoten door Wispelwey in 1900. (Foto M. Overbeek)

land zijn op vele plaatsen in dorpen en steden dit soort pompen te vinden. Vaak gaat het om standaardtypes, die door verschillende ijzergieterijen werden geleverd. De meeste straatpompen werden gefabriceerd door de Haagse ijzergieterijen Enthoven & Co. en De Prins Van Oranje. Van de ijzergieterij Wispelwey is nog een exemplaar bekend: de dorpspomp in Ginneken bij Breda. Deze straatpomp heeft een ronde basis, met een sierlijk vormgegeven gecanneleerde zuil. Aan de zijkant is een zwengel bevestigd, waarmee het water kon worden opgepompt.

Op de ronde basis is in reliëf aangebracht het opschrift 'G.J. Wispelwey & Co.-Zwolle 1900'. De pomp staat nu wat achteraf, op een pleintje. Vermoedelijk heeft de pomp oorspronkelijk op een andere plaats gestaan. Het ontwerp voor deze pomp is afgebeeld in het modellenboek van Wispelwey uit 1900.

Bruggen en sluizen

Zwolle: Kerkbrugje

In 1883 kreeg Wispelwey opdracht van de gemeente Zwolle voor de constructie van een giet-ijzeren voetgangersbrug over de stadsgracht bij

Kerkbrugje, opname omstreeks 1979. (Foto M. Overbeek)

het Groot Wezenland. Deze brug vormde de verbinding tussen de binnenstad en het net voltooide complex herenhuizen 'De Hardenberg'. De brug bestond uit een tweetal vaste aanbruggen, gefundeerd op vierkante gietijzeren palen en een houten wegdek. Het middendeel kon worden opengedraaid voor het scheepvaartverkeer. Later is de brug gemoderniseerd, waarbij het draaibare middendeel werd vastgezet en de gietijzeren leuningen werden vervangen door moderne stalen leuningen. In 1981 werd de brug gesloopt en vervangen door een moderne, stalen voetgangersbrug. Van de oude brug zijn helaas geen onderdelen bewaard gebleven.

Zwolle: Schoenkuipenbrug

Op de plaats waar het Almelose Kanaal aansluit op de stadsgracht lag vanaf 1875 een ijzeren ophaalbrug. Omdat door het toenemend wegverkeer de capaciteit van deze brug niet meer voldoende was,

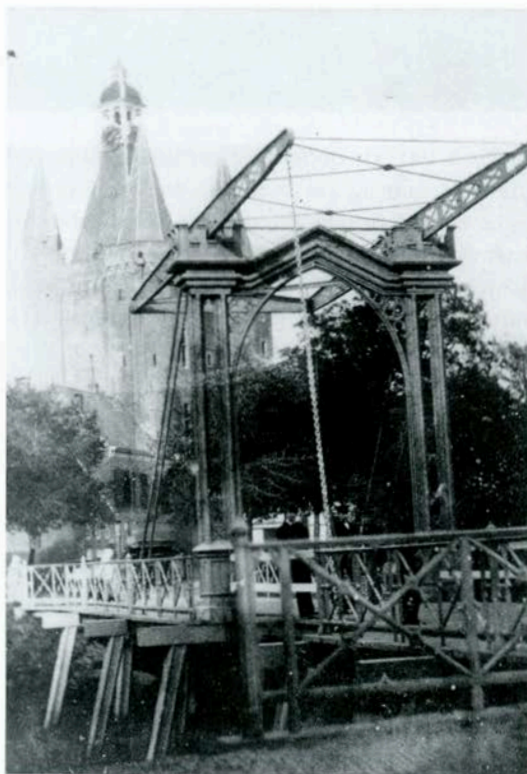
werd in 1907 de oude brug vervangen door een ijzeren draaibrug. De draaibrug, met het naastgelegen houten brugwachtershuisje, werd gebouwd naar een ontwerp van stadsarchitect L. Krook. De kosten bedroegen f 21.500,-. De ijzerconstructie van de brug en de vier gietijzeren lantarens op de hoeken van de brug werden geleverd door Wispelwey. De draaibrug kon met een handmatig worden opengedraaid, waarna het brugdeel via een tandrad in beweging kon worden gezet. De brug is al jaren vastgezet en afgesloten voor autoverkeer, zodat grote schepen de brug niet meer kunnen passeren. De vier fraaie lantarens op de hoeken van de brug zijn helaas verdwenen. Deze lantarens, een standaardontwerp, zijn afgebeeld in het modellenboek van Wispelwey. De Schoenkuipenbrug verkeert honderd jaar na de bouw in slechte staat en een restauratie is dringend noodzakelijk om de laatste Zwolse draaibrug te behouden.

Schoenkuipenbrug, circa 1910. Op de hoeken de inmiddels verdwenen lantarens. (Collectie HCO)

Zwolle: Sassenpoortenbrug

Op de plaats van de huidige Sassenpoortenbrug werd in 1861 een gietijzeren ophaalbrug gebouwd, gefabriceerd door Wispelwey. De ophaalbrug bestond uit vierkante gietijzeren brugstijlen, waartussen een verbindingsstuk was bevestigd. Het beweegbare deel bestond uit twee gietijzeren balansarmen waaraan via ijzeren kettingen het beweegbare houten brugdek was bevestigd. De fraai vormgegeven gietijzeren constructie van de brugstijlen wordt aan de bovenzijde bekroond door kanteelvormige opzetstukken. Tussen de brugstijlen is een spitsboog aangebracht. De bijzondere neogotische vormgeving van de brug, met name de kanteelvormige bekroningen van de brugstijlen, doet vermoeden dat Wispelwey bij het ontwerp van de brug rekening moest houden met de historische omgeving van de brug. De brug vormde namelijk de toegang tot de uit de Middeleeuwen daterende Sassenpoort. De bouwkosten voor de brug, met de funderingen en de leuningen bedroegen f 9.875,-.

Sassenpoortenbrug, eerste gietijzeren brug circa 1861, met kanteelbekroningen. (Collectie HCO)

Merkwaardig genoeg werd deze gietijzeren ophaalbrug al in 1872, dus na elf jaar (!), vervangen door een andere gietijzeren ophaalbrug, met praktisch dezelfde afmetingen. Deze tweede gietijzeren brug heeft een ander type brugstijlen, maar de balansarmen zijn waarschijnlijk afkomstig van de voorganger en dus hergebruikt. Waarom de eerste gietijzeren ophaalbrug al zo snel moest wijken voor een andere brug, is onduidelijk. Wellicht was de kanteelvormige constructie niet geschikt voor het soepel bewegen van de balansarmen, en deugde de constructie niet. Feit is dat de tweede gietijzeren Sassenpoortenbrug het langer uithield: in 1907 werd deze vervangen door de huidige Sassenpoortenbrug, een vaste boogbrug, ontworpen door stadsarchitect L. Krook.

Zwolle: Vispoortenbrug

Over de Thorbeckegracht, tussen de Dijkstraat en de Vispoortenplas, werd in 1868 een nieuwe ijzeren draaibrug gebouwd. De ijzeren constructie en de vier hoeklantarens werden door Wispelwey geleverd. In het gemeenteverslag over 1869 werd de nieuwe Vispoortenbrug 'een sieraad voor de gemeente' genoemd. In de vroege uren van 10 mei 1940 werd ook deze brug opgeblazen door het Nederlandse leger. In 1951 wordt de huidige stalen ophaalbrug gebouwd.

Zwolle: Diezerpoortenbrug

Over de Thorbeckegracht werd in 1867 een nieuwe, vaste ijzeren brug geplaatst, ter vervanging van een oudere houten brug. Ook deze brug werd geleverd door Wispelwey. De bouwkosten bedroegen f 13.850,-. Omdat de brug niet beweegbaar was, kwamen er veel protesten van schippers die nu via een aanzienlijke omweg de Thorbeckegracht moesten bereiken. Naar aanleiding van deze protesten werd de brug jaren later alsnog beweegbaar gemaakt. In 1879 werd een ijzeren draaibrug met vier sierlantarens geplaatst door aannemer L. Krook (vader van de gelijknamige stadsarchitect), voor het bedrag van f 17.693,11. De draaibrug heeft tot 1939 dienst gedaan, en werd toen vervangen door de nog bestaande, brede stalen ophaalbrug.

Sassenpoortenbrug, tweede gietijzeren brug uit 1872. (Collectie HCO)

Zwolle: Kamperpoortenbrug

In 1871 werd de oude houten Kamperpoortenbrug over de stadsgracht vervangen door een grote ijzeren draaibrug, met een doorvaartbreedte van twaalf meter en aan de landzijden een vaste stenen aanbrug. De ijzeren constructie van de brug en de vier fraaie gaslantarens op de hoeken werden geleverd door Wispelwey. De bouw van de brug ging met grote kostenoverschrijdingen gepaard, vooral omdat er meer ijzer nodig was dan in het bestek was opgegeven. Naar aanleiding hiervan werd een commissie uit de gemeenteraad belast met een onderzoek. Een oproep om voor de commissie te verschijnen, werd door directeur G.J. Wispelwey genegeerd. De commissie legde in een rapport de schuld van de kostenoverschrijdingen deels bij Wispelwey, deels bij de aannemer, L. Krook. G.J. Wispelwey reageerde furieus en schreef op 20 september 1872 in een brief aan de gemeente dat 'de conclusie van het rapport behelst dat G.J. Wispelwey ter kwader trouw, op slinkse wijze een groote bijschrijving had trachten te verkrijgen, ten nadeele der financiën der gemeente' en dat 'adressant [G.J. Wispelwey] zich diep beledigd

voelde door zulk een opvatting.' Uiteindelijk liep de zaak met een sisser af en werden de extra kosten voor het ijzer betaald. De totale bouwsom bedroeg f30.300,-. De Kamperpoortenbrug deed dienst tot 10 mei 1940, toen het beweegbare deel werd opgeblazen door het Nederlandse leger. Na de oorlog werd een nieuwe, stalen ophaalbrug gebouwd.

Kamperpoortenbrug omstreeks 1875. Rechts de molen op de Juffenrenwal. (Collectie HCO)

Sneek: Koningsbrug

In 1884 kreeg Sneek een spoorwegverbinding met Leeuwarden. Het nieuwe stationsgebouw werd via een statige laan, de Stationsweg, verbonden met het oude centrum. Over de Westersingelgracht werd in 1881 een vaste brug gebouwd, de Koningsbrug. Het ontwerp voor deze brug is van de hand van gemeentearchitect Johannus Philip-pus Hogendijk. De Koningsbrug, genoemd naar koning Willem III, verving een oude draaibrug. De brug werd voorzien van fraai gedetailleerde

Koningsbrug te Sneek met Wispelwegaslan-taren, 1882. (Foto M. Overbeek)

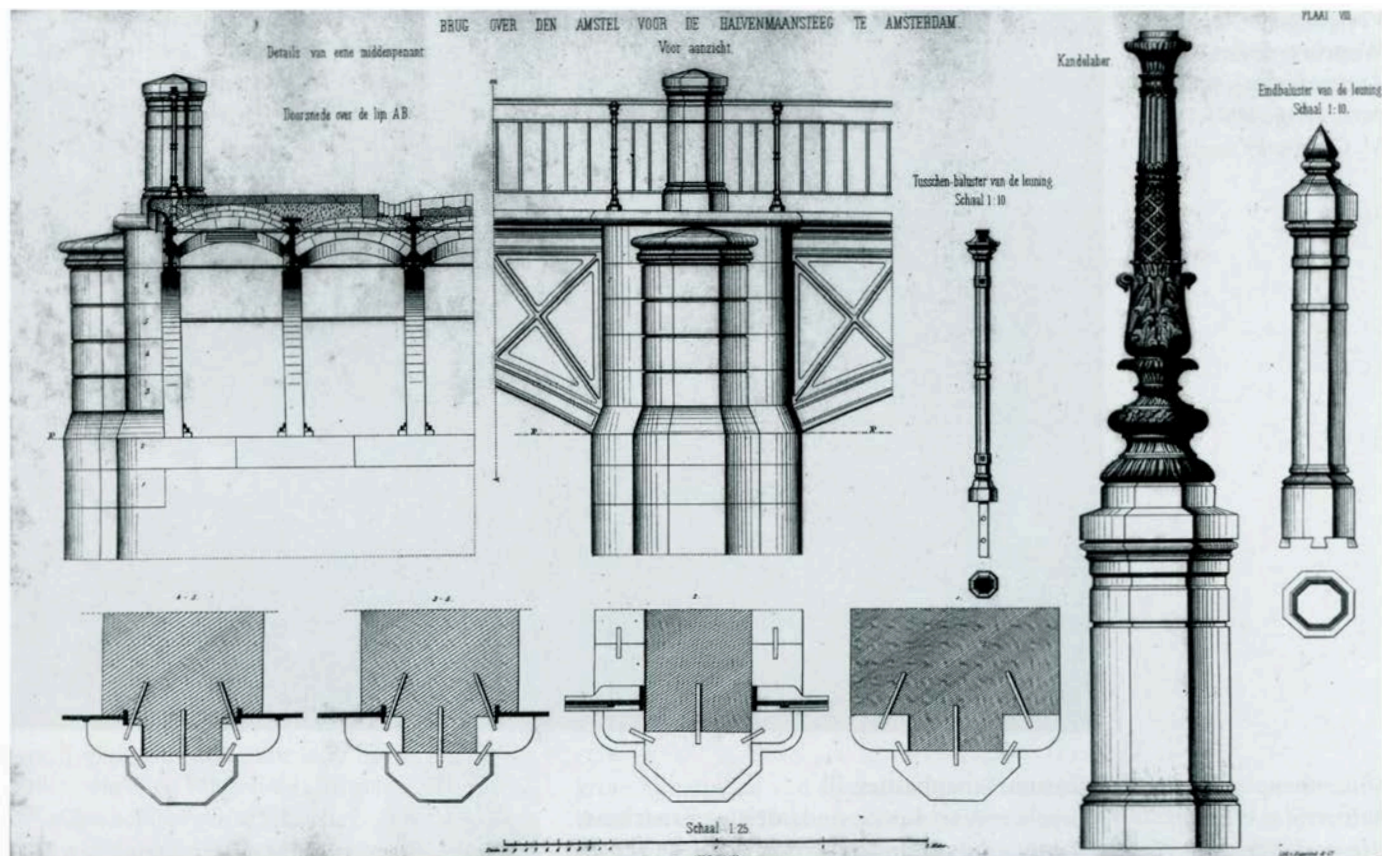

gietijzeren leuningen. Op de vier hoeken van de brug werden vier sierlijke gietijzeren gaslantarens geplaatst. Alle gietijzeren onderdelen werden door de firma Wispelwey geleverd. Op een van de lanta-renpalen is het opschrift 'G.J. Wispelwey & Co. – Zwolle 1882' aangebracht. De sierlantarens beho-ren tot de fraaiste ontwerpen die de fabriek ooit heeft gemaakt. Op een ronde basis staat een inge-snoerd deel met bloemmotieven, bekroond door een gecanneleerde zuil. In 1951 is de brug ver-bouwd, waarbij het houten wegdek is vervangen door een betonnen wegdek. De brug is in 2006 gerestaureerd, inclusief het gietijzerwerk.

Amsterdam: Halvemaansbrug

In het centrum van Amsterdam, over het laatste deel van de Amstel, tussen de Halvemaanssteeg en de Kloveniersburgwal lag van oudsher een (hou-ten) ophaalbrug. In 1863 werd deze oude brug vervangen door een monumentale boogbrug met vaste aanbruggen en een beweegbaar middendeel voor de scheepvaart. De sierlijke brug was inder-tijd een verrijking voor het stadsbeeld.

De brug werd ontworpen door gemeentear-chitect B. de Greef Jz. De constructie van de brug bestond uit een aantal hardstenen pijlers, met daartussen gietijzeren verbindingsbogen. De brug was verder voorzien van gietijzeren balustrades, en op de hoeken stonden acht fraaie gietijzeren lantarenpalen (in het bestek 'candelabers' genaamd). Al het gietijzerwerk werd geleverd door de ijzergieterij van Wispelwey. Het is opmer-kelijk dat de Zwolse ijzergieterij, die in 1863 nog maar twaalf jaar bestond, al in zo'n vroeg stadium van haar bestaan een dergelijke belangrijke en omvangrijke opdracht kreeg. Het ontwerp van de brug was voor die tijd zeker vooruitstrevend te noemen. De toepassing van grote gietijzeren con-structiedelen op deze schaal in Nederland in het midden van de negentiende eeuw, was revolutio-nair. Ook de technische constructie van het beweegbare deel, een basculebrug, maakt een voor die tijd zeer moderne indruk. De ijzeren dubbele basculebrug, de gietijzeren brugliggers, leuningen en sierlantarens werden door Wispelwey geleverd voor f29.165,-. De bouw van de brug begon in april 1862 en werd voltooid in december 1863.

In *Bouwkundige Bijdragen* van 1875 werd de constructie van de brug uitvoerig beschreven, en werd tot slot geconcludeerd dat 'na 12 jaren geen enkel gebrek is ontdekt, hetgeen wel pleit voor de goede uitvoering van dit belangrijke werk, waarvoor (naast de aannemers) den heeren Wispelwey & Co veel lof toekomt.' De Halvemaansbrug heeft tot 1940 dienst gedaan. In dat jaar werd de brug gesloopt en vervangen door een moderne stalen brug.

Amsterdam: bruggen Vondelpark

Het Vondelpark in Amsterdam werd in 1864 aangelegd, als een groene long voor de inwoners van de zuidoostelijke stadswijken. In 1877 werd het park vergroot in de richting van de Amstelveenseweg. Over de vijvers in het park werden in 1884 een tweetal voetgangersbruggen aangelegd. Deze sierlijke bruggen werden uit gietijzer vervaardigd

en dienden vooral ter verfraaiing van het park. Beide bruggen, ontworpen door C.B. Posthumus Meijes, zijn vervaardigd door Wispelwey. De brug over de vijver tegenover het Parkpaviljoen (nu het Filmmuseum) bestaat uit een gebogen constructie, ondersteund door vier vierkante pijlers. Vooral het gietijzeren hekwerk van de balustraden is bijzonder rijk gedetailleerd uitgevoerd. Op een van de hoekpijlers is een fabrikantennaamplaat aangebracht met de naam van de machinefabriek Wispelwey. De tweede brug ligt verderop in het park, en heeft een bijzonder sierlijke gietijzeren constructie. De licht gebogen brug is gefundeerd op zes slanke ijzeren zuilen met Korinthische kapiteeltjes. De zwikken tussen de pijlers zijn voorzien van gietijzeren rozetten en krulwerk. De balustrade bestaat uit smeedijzeren hekwerk. In het midden van de brug is een vrouwenhoofd in gietijzer aangebracht.

Amsterdam: Halvemaansbrug, bouwtekening uit 1865. (Collectie Gemeentearchief Amsterdam)

Voetgangersbrug van Wispelwey in het Amsterdamse Vondelpark, 1884. (foto M. Overbeek)

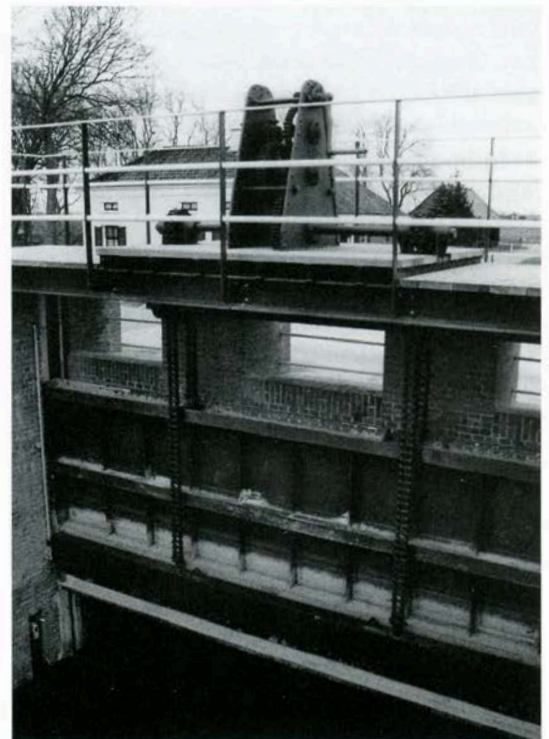

Sluizencomplex Schaphalsterzijl te Winsum, ijzeren sluisdeuren, 1916. (Foto M. Overbeek)

Winsum: Schaphalsterzijl

Wispelwey leverde ook onderdelen en machines voor waterbouwkundige werken zoals sluizen en bruggen. Ten westen van het Groningse dorp Winsum, op de plaats waar het Winsumerdiep uitmondt in het Reitdiep, ligt al sinds de Middeleeuwen het sluizencomplex 'Schaphalsterzijl'. In de loop der eeuwen is het complex meermalen gemoderniseerd en uitgebreid. In 1916-1917 vond een grote renovatie en modernisering plaats. De sluizen werden deels omgebouwd tot een waterkerende sluis, om het gebied van Hunsingo in tijden van hoog water te beschermen. Wispelwey leverde de technische installaties voor dit project.

Bij de renovatie werden de noordelijke en de zuidelijke sluis als waterkerende sluis ingericht. In plaats van traditionele houten deuren, werd gekozen voor een systeem van verticaal beweegbare ijzeren sluisdeuren, die tussen de bakstenen landhoofden werden opgehangen. Dit type sluisdeuren, bestaande uit een ijzeren raamwerk van profielstaal bekleed met ijzeren platen, staat bekend onder de naam 'Stoney-schuif'.

De verbouwing, die gepland was voor het najaar van 1916, was pas einde 1917 gereed. Dit kwam door materiaalschaarste als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. Het ijzerwerk van de bewegende delen, zoals de windassen, werd bovendien veel later afgeleverd door een staking bij de machinefabriek Wispelwey. Met behulp van zware ijzeren kettingen en windassen konden de sluisdeuren (met mankracht) op en neer worden bewogen.

Op een van de windassen is een fabrieksnaamplaat aangebracht met het opschrift: 'G.J. Wispelweij & Co. - machinefabriek - ijzermetaalgieterij en ketelmakerij - Zwolle'.

In 2001 is het sluizencomplex gerestaureerd, waarbij ook de ijzerconstructies van de hefsluis werden opgeknapt.

Marken: Nederlands-hervormde kerk

De Nederlands-hervormde kerk op het voormalige eiland Marken werd in 1904 gebouwd. De bakstenen kerk is opgetrokken in een sobere Hollandse neorenaissancestijl. Het interieur van de kerk wordt gedomineerd door acht forse gietijzeren zuilen, die door Wispelwey zijn geleverd. De ronde zuilen hebben een achtkantig basement. Enkele zuilen zijn voorzien van een opschrift in reliëf: 'G.J. Wispelwey & Co. Zwolle 1904'. Waarom juist de Zwolse ijzergieterij op het afgelegen Marken deze zuilen leverde, is niet duidelijk. Gezien de

Interieur Nederlands-hervormde kerk te Marken met gietijzeren zuilen, 1904 (Foto M. Overbeek)

grote afmetingen van de zuilen ligt het voor de hand dat deze in 1904 per schip zijn vervoerd van Zwolle naar Marken, over de toen nog ongerepte Zuiderzee. De zuilen op Marken zijn voor zover bekend het enige overgebleven voorbeeld van een door Wispelwey vervaardigde draagconstructie.

Wispelwey vanaf 1951

Hans Wijdeveld

Het eeuwfeest in 1951 van de NV Zwolsche IJzergieterij en Machinefabriek 'De Nijverheid' voorheen firma G.J. Wispelwey en Compagnie ging niet ongemerkt voorbij. De *Zwolse Courant* besteedde er ruim aandacht aan en schreef onder andere over de spectaculaire producten die op veel plaatsen in Nederland het straatbeeld bepaalden.¹ Het personeel, aldus de krant, kreeg een feestavond aangeboden plus twee vrije dagen. Dat het niet allemaal botertje tot de boom was blijkt uit de zorgelijke woorden over de gang van zaken.

We kunnen ons goed voorstellen dat niet iedereen erg gelukkig was met een ijzergieterij in het centrum van de stad. Zeker als je bedenkt dat het bedrijf geflankeerd werd door een volop producerende gasfabriek die als grondstof kolen gebruikte. Het duo zal zeker gemengde gevoelens hebben opgeroepen, ook al domineerden ze een eeuw het beeld van het toenmalige industrieterrein van Zwolle. Wispelwey en de gasfabriek stonden ongeveer op het punt waar thans het parkeerdekk op het Noordereiland staat.

Rond de viering van het jubileum was het voor kenners duidelijk dat de rit naar het tweede eeuwfeest een lastige, zo niet onmogelijke, klus zou worden. Het is goed om de problemen waarmee Wispelwey werd geconfronteerd eens te bekijken. In willekeurige volgorde zijn dat: het machinepark, de huisvesting, de markt, de producten, het personeel en de bedrijfsvoering.

Het machinepark was sterk verouderd. Geld voor vervanging was er niet, laat staan voor uitbreiding van enige omvang. Ook het gebouwencomplex had zijn beste tijd gehad. De gieterijbranche kreeg het erg moeilijk. De vraag naar gietijzer liep terug. Gietijzer is erg sierlijk, maar is beperkt toepasbaar en lastiger te bewerken dan smeedijzer. Om een goed product te leveren moet een gieterij

beschikken over modelmakers die het vak erg goed beheersen. De heren Voges en Vonk waren de experts bij Wispelwey. Vervolgens moeten er onberispelijke gietvormen worden gemaakt. Dit is een kostbaar, arbeidsintensief proces.

In tegenstelling tot smeedijzer kan gietijzer niet gelast worden. Men moet het eindproduct dus direct in zijn definitieve vorm gieten. Smeedijzer is bovendien sterker dan gietijzer dus kan worden volstaan met dunnere en lichtere constructies. Het werk in een ijzergieterij was vies en niet ongevaarlijk, zodat de animo om er te gaan werken sterk terug liep.

Bovendien heersten er bij het bedrijf nogal conservatieve opvattingen over de bedrijfsvoering. Zaken als calculatie en kwaliteit werden niet op een eigentijdse manier gepraktiseerd. Hierin was Wispelwey absoluut niet uniek, het was kenmerkend voor de hele branche.

Vierde generatie

In 1957 kwam de vierde generatie Wispelwey in het bedrijf. De heer R.P. Wispelwey (geboren in 1935) werd tot adjunct-directeur benoemd om zijn vader, de heer R.O.A. Wispelwey te ondersteunen. R.O.A. was in al 1907 in het bedrijf gekomen. In 1957 kreeg hij problemen met zijn gezondheid.

Het bleek voor de vierde generatie geen haalbare kaart om het bedrijf nog in veilig vaarwater te krijgen. Zoals gezegd waren er nogal wat factoren die het leven van een ijzergieter knap lastig maakten. Daar kwam nog bij dat de kwaliteit van de producten te wensen overliet. Pas toen dat euvel verholpen was, kon gedacht en gewerkt worden aan het verbeteren van de marktpositie. Werkten er in de glorie tijd van het bedrijf zo'n 300 man, in 1957 was dit aantal teruggelopen tot circa zeventig.

Van het bedrijfsarchief is slechts een klein deel overgebleven. Gelukkig hebben we uit mondelinge overlevering het één en ander kunnen optekenen.²

Omstreeks 1960 werd de beslissing genomen om te stoppen met de ijzergieterij en verder te gaan met de machinefabriek en de constructiewerkplaats.

De animo om bij Wispelwey te gaan werken was intussen sterk verminderd. In de goeie tijd stortten hele families van vader op zoon zich in het ijzer (figuurlijk wel te verstaan). In 1960 waren de arbeidsomstandigheden verre van ideaal. De sanitaire voorzieningen bijvoorbeeld, waren erg primitief: in de niet afgesloten toiletten had de wind vrij spel. Dit was zeker geen bewuste maatregel om de pauzes te bekorten.

De standsverschillen waren afgetekend. De verwarming in de werkplaats bestond uit een paar grote kachels, gestookt op cokes. In de kantoren en de tekenkamer werden de kachels gestookt met cokes en eierkolen. De directievertrekken werden verwarmd met een haard waarin antraciet brandde. De fietsen van de arbeiders en van het kantoorpersoneel werden zorgvuldig in aparte stallingen ondergebracht. Met deze gewoontes was Wispelwey zeker niet uniek. In andere industriegebieden werden de verschillen tussen de witte en de blauwe boorden ook heel duidelijk aangegeven.

De andere kant van de medaille was dat de mensen van Wispelwey vrij zeker waren van hun baan. Het kwam voor dat er in slappe periodes weken achter elkaar niets te doen was en dat de mensen doelloos door de fabriek liepen. Dit was geen reden om ontslag te geven of mensen tijdelijk buiten de deur te zetten. Behalve loyaliteit ten opzichte van de werknemers was de reden voor deze politiek vermoedelijk dat het bedrijf liever niet de kans liep om goede vaklui van zich te vervreemden. Deze strategie ondermijnde uiteraard wel de financiële positie van het bedrijf.

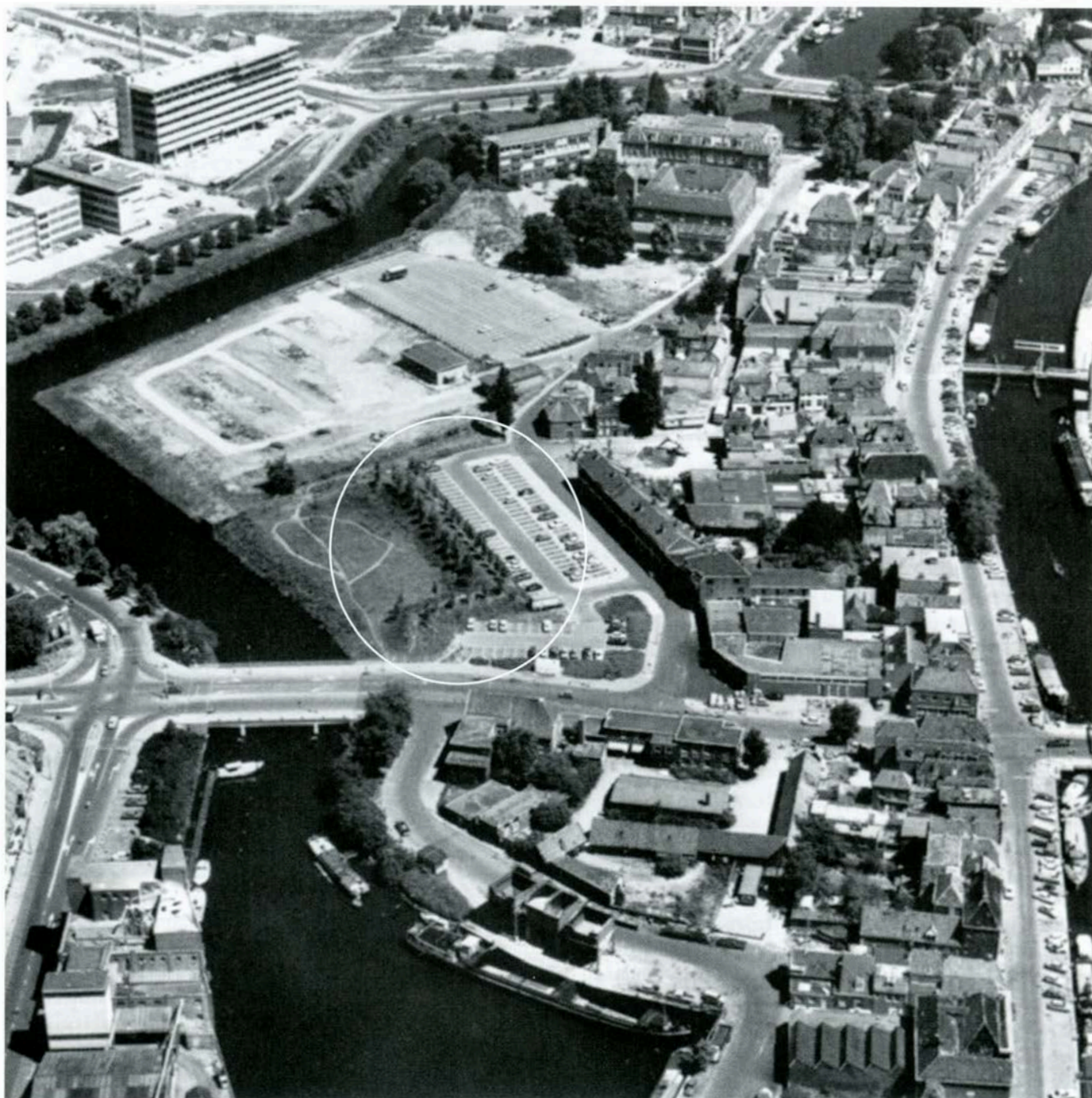
Vertrek uit het stadscentrum

In 1964 besloot men om het bedrijf te verplaatsen naar de Rieteweg. De gemeente Zwolle had een visie op de ontwikkeling van de binnenstad ontwikkeld waarin geen plaats meer was voor een gas-

fabriek en voor Wispelwey. De ontdekking van de gasbel in Slochteren zorgde er voor dat Nederland massaal overging op het gebruik van aardgas. De grote gasfabrieken, waar uit steenkool gas werd gewonnen, waren daardoor overbodig. In heel Nederland verdwenen deze kolossen al snel uit het straatbeeld. Markant zijn ze geweest, de grote gashouders. Over de sierlijkheid valt te twisten. Dat gold natuurlijk ook voor het parkeerdek, dat er enige tijd na de sloop op het Noordereiland verscheen.

Voorbeeld van een erg goed geslaagd sierlijk stuk gietijzer, het is een kapstok uit de collectie H.W. Wispelwey (Foto Toine Poelman)

Luchtfoto van het Noordereiland omstreeks 1970. De bedrijfspanden van Wispelwey waren toen al gesloopt. Waar het bedrijf zich bevond is met een cirkel aangegeven. Geheel rechts de Thorbeckegracht en op de voorgrond de stadsgracht. (Uit: 'Op de kop gekiekt' z.j.)

De gemeente Zwolle bereikte met Wispelwey overeenstemming over de verkoop van grond en opstallen voor een bedrag van f 265.000,- (€ 120.250,-), waarbij de zaak gekocht werd zoals hij werd aangetroffen. Een voorbehoud voor bodemverontreiniging hebben we nergens kunnen vinden. Koper en verkoper kwamen overeen dat Wispelwey tot uiterlijk juli 1966 in het pand kon blijven zitten in afwachting van het gereed komen van de nieuwbouw aan de Rieteweg.

De verhuizing naar de nieuwe locatie was een unieke kans om een herstart te maken. De bestaande situatie (verre van optimale huisvesting, verouderd machinepark en de markt) is al uit de doeken gedaan. De vertaling in bedrijfsresultaat was een logisch gevolg. In de periode na 1950 werden er substantiële verliezen geleden. Een verouderde visie op calculatietechnieken heeft er vermoedelijk toe bijgedragen dat het bedrijf verder en sneller afgleed dan men kon vermoeden.

Vóór de verhuizing naar de Rieteweg in 1965 bestond het bedrijf nog uit drie afdelingen: de constructiewerkplaats, de machinefabriek en de ijzergieterij. De directie zag de toekomst voor de gieterij somber in. Een aantal medewerkers had een rooskleuriger beeld van de toekomst van gieterij. Zij wilden een doorstart maken. De directie heeft alle medewerking gegeven aan het maken van de plannen. Helaas (of gelukkig?) zijn de plannenmakers ook tot de conclusie gekomen dat ernstig getwijfeld moest worden aan de levensvatbaarheid.

In de constructiewerkplaats werden reparatiewerkzaamheden voor derden verricht en werden de aangenomen constructiewerken uitgevoerd. In de machinefabriek werd draaiwerk, schaaftwerk, freeswerk en boorwerk verricht, waarbij Wispelwey voornamelijk als loonwerker optrad. Het constructiewerk van het nieuwe pand werd geheel in eigen beheer uitgevoerd. Op het moment dat het bedrijf werd verplaatst hield men rekening met een personeelsbestand van 34 man. Men rekende op een redelijk winstherstel na een korte aanloopperiode.

Zwaar tij

Over de winstontwikkeling en de ontwikkeling van de omzet zijn niet veel gegevens bewaard

gebleven.³ Uit het beperkte materiaal valt echter wel een beeld op te bouwen.

In 1963, een paar jaar voor de verhuizing, bedroeg de omzet ruim f 300.000,-. Op deze omzet werd een mager winstje van f 1479,- behaald. Het aantal werknemers bedroeg 25.

In 1965 kwam het resultaat onder druk te staan door de verhuizing. Er ontstond stagnatie in de productie, omdat de verplaatsing van het bedrijf door de medewerkers van het eigen bedrijf werd uitgevoerd.

De omzet kwam in 1965 wederom op ruim f 300.000,-. Het verlies liep op tot f 91.000,-.

In 1966 moet het onomstotelijk duidelijk zijn geworden dat aan de continuïteit van het bedrijf getwijfeld moest worden. De omzet steeg tot ruim f 545.000,- maar het verlies kwam uit op ruim f 88.000,-, waardoor het eigen vermogen praktisch tot nul werd gereduceerd.

Eind 1967 viel het doek voor Wispelwey als zelfstandige onderneming. De omzet lag wederom iets boven de f 500.000,- en het verlies over dat jaar was opgelopen tot ruim f 155.000,-. De situatie was redelijk dramatisch. Het is duidelijk dat de vermogenspositie en de liquiditeit zwaar te wensen overlieten. Een faillissement leek onafwendbaar. Eind 1967 werd echter overeenstemming bereikt over een overname door Van der Horst Europe BV, die bekend was onder de handelsnaam Lemet Chromium. Belangrijk onderdeel van de overeenkomst was dat de aandeelhouders van Wispelwey afstand moesten doen van hun vorderingen op de NV, de aandelen om niet moesten overdragen en dat er een akkoord met de crediteuren moest worden bereikt. Aan de crediteuren werd een voorstel gedaan om genoeg te nemen met vijftig procent van hun vordering. Rond de jaarwisseling werd Wispelwey eigendom van Van der Horst Europe BV. Deze kon de outillage van Wispelwey uitstekend gebruiken. In het bedrijf werden afgesleten assen, cilindervoeringen en zuigerkoppen van scheepsdieselmotoren via een galvanische procedure weer op de juiste dikte en sterkte gebracht. Voor het verchromen was speciaal gereedschap nodig. Via de acquisitie van Wispelwey werd het mogelijk om het constructiewerk en mechanische werk in eigen beheer uit te

voeren. De mechanische afdeling van Wispelwey werd benut als aanvulling op de industriële afdeling van Van der Horst.

Van der Horst benoemde haar directeur E.H. Mulder tot directielid van Wispelwey, naast R.O.A. en R.P. Wispelwey. In maart 1970 nam het bedrijf afscheid van de heren Wispelwey. Na hun vertrek werd de naam teruggebracht tot een eenvoudig Wispelwey NV en verdwenen de termen IJzergieterij en De Nijverheid uit de geschiedenis.

In 1973 werd Wispelwey NV opgeheven en omgevormd tot een bedrijfsafdeling van Van der Horst. Van der Horst, gevestigd aan de Assendorperlure (nu Hanzeland, ongeveer de locatie van Wärsila), kreeg ruimte door het vertrek van Diesel Krome Engineering. Het bedrijfspand aan de Rieteweg werd verkocht aan IJzerleeuw. Deze staalgroothandel kon het pand goed gebruiken om te voldoen aan de toenemende vraag naar lichte staalprofielen. De afdeling Wispelwey zou zich binnen Van der Horst nog een tijd bezig houden met verchromen, een totaal andere tak van sport dan het gieten van ijzer.

Een lang leven was de club niet beschoren, na een paar jaar volgde in 1979 het faillissement.⁴

Na het vertrek uit de city

Omdat de rode draad in het verhaal het gietijzer is, volgen we dit spoor verder. Zoals gezegd werd de beslissing om te stoppen met het gieten al in 1960 genomen. Er was ruimte vrij gekomen in het fabriekspand en deze werd verhuurd aan de NV Zwolsche Zakkenhandel, voor de opslag van jute zakken. Er werd door de huurder wel eens wat heen en weer geschoven met de zakken en in december 1963 lukte het om bij het manoeuvreren een oliekachel om te stoten. Een felle brand was het resultaat. De brand was snel onder controle maar het was een spannende affaire, volgens de *Zwolse Courant*, omdat op de bovenverdieping een partij houten mallen en gereedschap was opgeslagen. Deze dreigde ook een prooi van de vlammen te worden.

In 1965 verliet Wispelwey het pand in de binnenstad. Ongetwijfeld tot grote opluchting van veel bewoners van het centrum. Als de ovens draaiden op maandag en dinsdag, de traditionele

wasdagen, dan regende het klachten van huisvrouwen. Wispelwey was altijd zeer correct geweest met het aanvragen en naleven van hinderwetvergunningen. Ook met alle hinderwetvergunningen die er maar te bedenken zijn kunnen we ons nu toch niet meer voorstellen dat een bedrijf van deze omvang, met geluidsoverlast en vervuiling, een onderdeel van de binnenstad zou kunnen zijn.

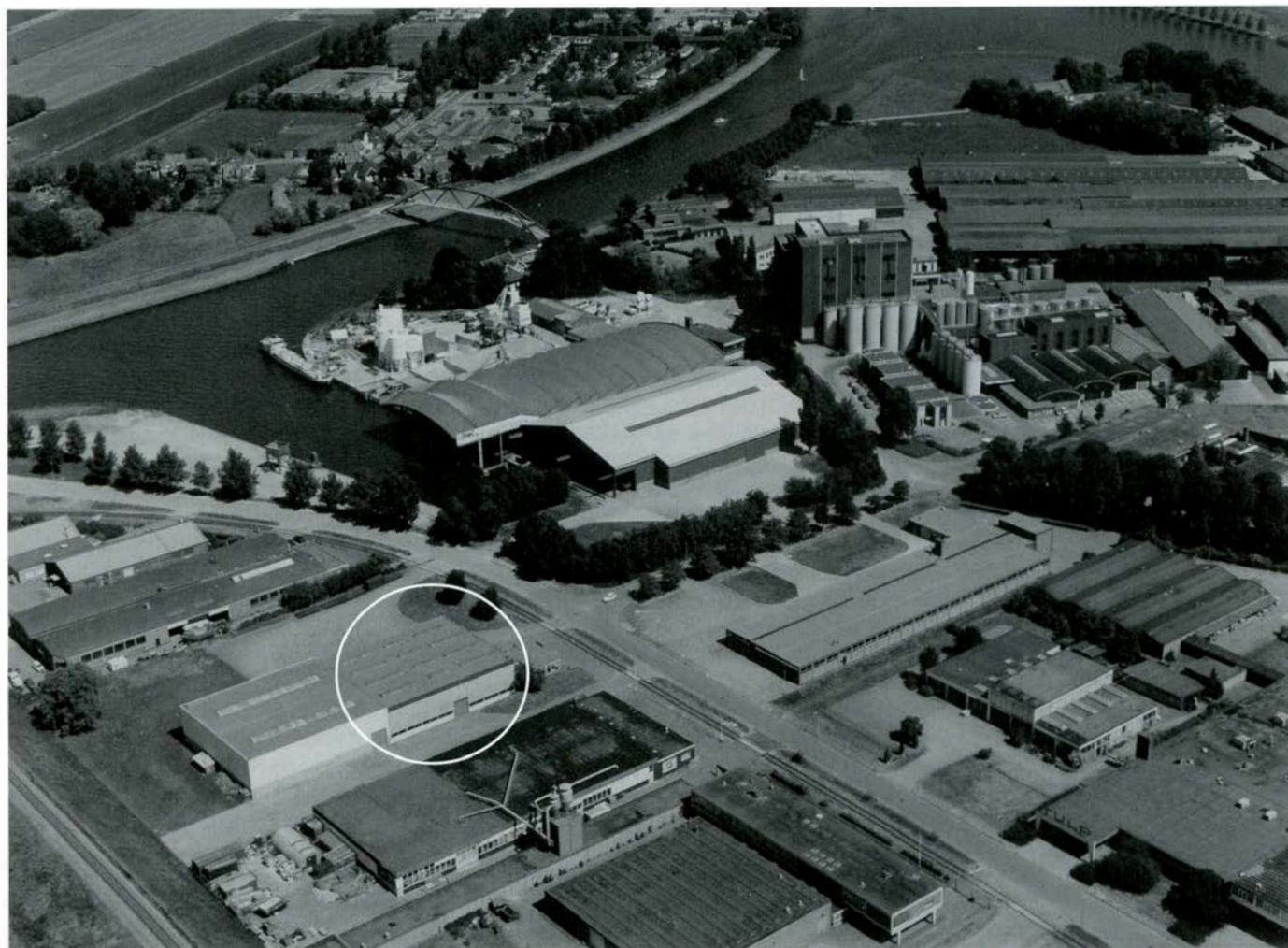
De houten mallen en het unieke gereedschap, dat de brand van 1963 had overleefd ontsnapte helaas niet aan een ander lot. Bij de verplaatsing van Wispelwey naar de Rieteweg werd alles in de ovens van het bedrijf opgestookt. Het besef dat het hier om potentieel industrieel erfgoed ging ontbrak. Ook tekeningen en andere documenten zijn bij die gelegenheid verbrand.

Een andere voorraad heeft de verhuizing wel overleefd. De heer G.J. Wispelwey was een bekend amateur fotograaf.⁵ Zijn collectie glasplaten is destijds zeer zorgvuldig in veiligheid gebracht bij een bevriende relatie. In het HCO zijn afdrukken ondergebracht van een deel van de collectie.

Een aantal lantaarnpalen en bruggen in het centrum houdt de herinnering levend aan IJzergieterij Wispelwey, een Zwols bedrijf met een nationale reputatie.

Noten

- 1 Wij hebben gekozen voor de spelling van de naam als 'Wispelwey'. Deze troffen we in de officiële stukken bij het handelsregister. De familienaam is Wispelweij.
- 2 Wij hebben hoofdzakelijk geput uit de gegevens die zijn gedeponereerd bij het handelsregister van de Kamer van Koophandel en die nu zijn ondergebracht bij het HCO. Ook hebben wij veel profijt gehad van een interview met de heer Harry Landman, oud-stafmedewerker bij Wispelwey.
- 3 HCO, bedrijfsarchief Wispelwey. Helaas is er zeer weinig in opgeslagen.
- 4 In de diverse publicaties wordt het jaartal 1979 gehanteerd als het einde van de periode Wispelwey. Wij houden 1973 aan, het jaar waarin de rechtspersoon officieel werd opgeheven.
- 5 Zie het *Zwols Historisch Tijdschrift* 18 (2001) nr 2. De foto's van G.J. Wispelwey zijn te zien op de Beeldbank (website) van het HCO.

Luchtfoto van de Rieteweg omstreeks 1990. Links onder het pand (alleen het omcirkelde gedeelte) dat Wispelwey midden jaren zestig liet bouwen. Toen de foto gemaakt werd was het pand al jaren in gebruik door IJzerleeuw BV, daar recht boven gelegen, met golfdak. (Archief O. de Leeuw)

Gietijzerroute Zwolle

De gietijzer route bestaat uit twee wandelingen, een door het centrum en een langs de singels. De binnenstadsroute kan worden verlengd met de singelroute. Beide routes kunnen natuurlijk ook apart worden gelopen. De centrumroute duurt ongeveer 45 minuten, de singelroute ongeveer 1,5 uur.

Maarten de Graad

A. Centrumroute

Start Stadhuis Grote Kerkplein, vervolgens rechtsaf richting Sassenstraat

1. Voormalige Bakkerij de Haer, Sassenstraat 4. Dit woonwinkelpand is gebouwd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. De winkel was tot een paar jaar geleden in gebruik bij bakkerij De Haer. Het pand heeft drie bouwlagen en is in de vroege negentiende eeuw voorzien van een nieuwe gestuukte lijstgevel in neo-lodewijk stijl. De balklaag in het voorste gedeelte van de begane grond werd hiervoor aangepast. De winkelpui met de kernmerkende grote winkelruiten is voorzien van vier fraaie hoge, getorste zuilen met Korinthische kapitelen. Twee zuilen bevinden zich aan de buitenkant van de winkelpui, de twee andere markeren de winkelentree. Even verderop in de Sassenstraat bevinden zich een drietal lantaarnpalen van Wispelwey uit 1925.

Linksaf steeg in (Meltersgang), linksaf Oude Vismarkt, rechtsaf Diezerpromenade

2. Telefoonwinkel Telfort, Diezerstraat 1. Dit pand met twee bouwlagen en een dwarskap heeft vermoedelijk een middeleeuwse kern. In 1743 is het pand voorzien van een nieuwe gevel, met klauwstukken en een gebogen fronton. In dit pand zat vroeger de firma Dalen-oord. In de winkelpui zijn nog vier getorste zuilen zichtbaar.

Recht door, rechtsaf bij Brouwerstraat, linksaf op Gasthuisplein en recht door naar Ter Pelkwijkstraat

3. Woonhuis Ter Pelkwijkstraat 7. Dit negentiende-eeuwse huis met twee bouwlagen in neorenaissance stijl naast de Plantagekerk is voorzien van fraaie gietijzeren balkonhekwerken.

4. Woonhuizen Ter Pelkwijkstraat 11 en 13. Twee eclectische herenhuizen uit 1883, getooid met fraaie balkonhekken.

5. Plantagekerk, Ter Pelkwijkstraat 17. Gereformeerde vrijgemaakte kerk uit circa 1875, opgetrokken naar plannen van de stadsarchitect J.W. Bosboom sr. Het gebouw met een T-vormige plattegrond is gebouwd in eclectische en neorenaissance vormen. De kerk is omheind met een gietijzeren hekwerk. Het hek is bij de ingang van de kerk voorzien van twee achtkantige zuilen met sierlantaarns.

Rechtsaf Wilhelminasingel volgen, rechtsaf Wolweverstraat, linksaf Samuel Hirschstraat, rechtsaf Nieuwe Markt

6. Postkantoor, Nieuwe Markt 1. Dit postkantoor bestaande uit twee bouwlagen met topgevels en een zadeldak is in 1908-10 ontworpen door C.H. Peters in de zogeheten 'Postkantoren-gotiek'. In 1975-76 is de hoofdingang verplaatst naar de Nieuwe Markt. Boven deze hoofdingang bevindt zich het wapenschild met het Rijkswapen.

Recht door, rechtsaf Sassenstraat in, bij T-kruising linksaf Bloemendalstraat in

7. Lantaarns Bloemendalstraat. In deze straat bevinden zich vier straatlantaarns van Wispelwey uit 1925.

Recht door, linksaf Koestraat in

8. Muurlantaarns Koestraat. De Koestraat is samen met de Walstraat een van de weinige goed herkenbare achttiende- en vroeg negentiende-eeuwse straten van Zwolle, die overheerst worden door grote woningen met forse lijstgevels. Aan deze gevels bevinden zich in de gehele straat fraaie en sierlijke muurlantaarns, die vermoedelijk door Wispelwey zijn gegoten.

Volg de Koestraat terug, bij Museum De Fundatie (Blijmarkt 20, het voormalige gerechtsgebouw), linksaf Witvoetsteeg in, rechtsaf richting Potgietersingel

9. Hekbalusters achterzijde museum. Aan de achterzijde van het in 1838-41 gebouwde neoclassicistische pand bevinden zich ronde, gecanneleerde hekbalusters.

Recht door naar Eekwal

10. Kantoor Eekwal 6-10. Dit rijtje herenhuizen met twee bouwlagen en een omlopend schilddak uit 1875 is voorzien van een serreachtige uitbouw met Korinthische kapitelen.

11. Woonhuis Eekwal 31. Dit negentiende-eeuwse woonhuis in neo-Lodewijkstijl is voorzien van dubbele deurpanelen.

Einde route binnenstad. De route kan vervolgd worden langs de singel.

B. Singelroute

Steek de stadsgracht over via de Kamperpoorterbrug, linksaf de Harm Smeengekade op

12. Chinees restaurant Willemskade 9. Deze blokvormi-

ge villa in eclectische stijl met twee bouwlagen en omlopend schilddak uit 1865 is bij de entree voorzien van een zuilenportiek met twee forse Korinthische zuilen. Boven deze zuilen bevindt zich een balkon met een gietijzeren hek. Beide onderdelen zijn roodgeverfd.

Linksaf Emmawijk, recht door Burgemeester Van Royensingel op

13. Villa Burgemeester Van Royensingel 1. Witgepleisterde eclectische villa uit 1862. Het pand is voorzien van een voor deze stijl ongebruikelijke asymmetrische voorgevel. De torenachtige aanbouw is in 1913 gerealiseerd. Aan de achterzijde is de villa voorzien van een fraaie waranda met vier Korinthische zuiltjes en een balkonhekwerk.

14. Villa Burgemeester Van Royensingel 4. Grote blok-vormige eclectische villa uit 1873, ontworpen door W. en F.C. Koch. Het pand was gebouwd voor H.O. graaf van Limburg Stirum. Op de eerste verdieping is een vijfhoekige open warande. Voor de zij-ingang zit een fraaie luifel, gedragen door twee zuilen. Aan de achterzijde bevindt zich een fraaie waranda met vier Korinthische zuiltjes en een balkonhekwerk.

15. Hoek Burgemeester Van Royensingel/Villa Stationsweg 2. Eclectische villa uit 1881, gebouwd in opdracht van jonkheer L. Sandberg en ontworpen door S.J.H. Trooster. De villa is voorzien van een fraai klein balkonhekwerk. Voorts is er een tuinhek aanwezig met vierkante zuilen.

16. Villa Stationsweg 1. De tuin van deze villa uit 1901 is omgeven door een rondlopend tuinhek (in slechte staat).

17. Villa Burgemeester Van Royensingel 13. Blok-vormige villa uit 1874, gebouwd in opdracht van advocaat E.J.I. van Sonsbeek en ontworpen door B.H. Trooster. Het gebouw is voorzien van een verhoogde torenvormige middentravee. Hier bevinden zich drie balkonhekjes. Rechtsaf Van Karnebeekstraat

18. Herenhuis Van Karnebeekstraat 12. Herenhuis, in 1883 opgetrokken in neorenaissance stijl. In opdracht van E.G. Senden ontworpen door S.J.H. Trooster. Op de eerste verdieping bevinden zich twee kleine balkonhekjes.

19. Woonhuis Van Karnebeekstraat 14a. Dit witgepleisterde neoclassicistische pand uit circa 1845 is de oudste villa aan de singel. Oorspronkelijk was het een buitenhuis met een grote tuin. Het huis is voorzien van een muurlantaarn, een levensboom en een rond ventilatierooster.

20. Villa Van Nahuysplein 6. Aan de overkant van de stadsgracht ligt de achterzijde van deze groengepleisterde villa, met een fraaie dubbele waranda die zich uit-

strekt over twee verdiepingen.

Recht door Groot Wezenland volgen, linksaf stadsgracht volgen (ook Groot Wezenland)

21. Verpleeghuis Weezenlanden. Voor de ingang van het verpleeghuis (gebouw achter het transitorium) staat een fraaie sierlantaarn van Wispelwey. Deze lantaarn is geschenken door G.J. Wispelwey uit dankbaarheid voor de goede verpleging na de amputatie van een been.

22. Woonhuizen 'Hardenberg', Groot Wezenland 30-41. Deze rij eclectische woonhuizen uit circa 1880 zijn ontworpen door W. en F.C. Koch. De deuren zijn voorzien van gietijzeren deurpanelen.

23. Kerkbrugje Groot Wezenland. Op de plek van het huidige Kerkbrugje lag tot de sloop in 1981 een gietijzeren brug van Wispelwey. Het brugdek werd gedragen door achtkantige gietijzeren kolommen.

24. Schoenkuipenbrug Groot Wezenland/Bagijnensingel. Een in 1906-07 gebouwde draaibrug over het Overijssels Kanaal. Deze laatste overgebleven draaibrug in Zwolle werd gefabriceerd bij Wispelwey. Bij de brug bevindt zich een houten brugwachtershuisje, ontworpen door L. Krook. In het talud naast de Schoenkuipenbrug staan ronde veemarktpalen. Deze, waarschijnlijk ook door Wispelwey vervaardigde, palen zijn afkomstig van het oude Veemarktterrein, waar ze dienst deden als scheidingshekwerk voor het vee.

Recht door Bagijnensingel in, rechtsaf Rhijnvis Feithlaan

25. Woonhuis Rhijnvis Feithlaan 5. Dit huis heeft bij de entree een dubbeltraprooster met ruitmotief.

26. Woonhuizen Rhijnvis Feithlaan 15-21. Neorenaissance woonhuizen, met bij de entree een traprooster met ruitmotief uit 1880. Verder zijn er verschillende ventilatieroosters in de muur aanwezig

Linksaf Vechtstraat

27. Villa 'Molenzicht' Vechtstraat. Witgepleisterd landhuis, dat in 1877 onder de naam 'Molenzicht' werd gebouwd voor een Zwolse wijnhandelaar. Voor het huis staat een gietijzeren hekwerk met achthoekige zuilen bij de ingang. Aan de rechterzijde van het huis is een fraaie gietijzeren serre aangebouwd, met zuilen en sierhekwerk. De villa is nu in gebruik als kantoor voor een Zwolse woningbouwvereniging.

Einde Route.

Literatuur

Stenvert, Kolman e.a., *Monumenten in Nederland: Overijssel*, Zwolle/Zeist 1998

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) is historicus en werkt freelance.

Maarten R. de Graad (1975) is opgeleid als planoloog en bouwhistoricus. Hij is een monumentenhobbyist, met speciale belangstelling voor industrieel erfgoed. De nadruk ligt voor hem daarbij op documentaire fotografie. Verder verricht hij werkzaamheden voor de bouwhistoricus van de gemeente Zutphen.

Wim A. Huijsmans (1948) is als archivaris verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel.

Marcel Overbeek (1955) is bibliothecaris. Hij houdt zich bezig met industrieel erfgoed en bedrijfsgeschiedenis. Sinds 2004 is hij voorzitter van de werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed.

Drs. Miriam Schneiders (1953) studeerde kunst- en architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en restauratiekunde aan de TU Delft. Ze is werkzaam als beleidsadviseur monumenten, cultuurhistorie en archeologie bij een Gelderse gemeente.

Hans Wijdeveld (Enschede, 1938) heeft zich in zijn vutperiode een aantal nieuwe hobby's aangeschaft. Eén daarvan is industrieel erfgoed. Vóór hij in de vut ging was hij actief in de bankwereld. In Zwolle was hij directeur van het districtskantoor van Postbank. Hans Wijdeveld is bestuurslid van de *Zwols Historische Vereniging*.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

S. ten Veen, *secretaris*

H. Wijdeveld, *penningmeester*

J. Sol, *lid*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle
telefoon: 038-4654617

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap

25 euro/jaar

Studenten

22 euro/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, *eindredacteur*,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, F. Inklaar,

M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

**GESCHIEDENIS
LEEFT!**

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

BROUWER ANTIEK

Diezerplein 14 - 8021 CV Zwolle
Tel. (038) 4539355
www.brouwerantiek.nl
e-mail: info@brouwerantiek.nl

Donderdag t/m zaterdag van 11- 18 uur
Andere tijden na afspraak

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijdt Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

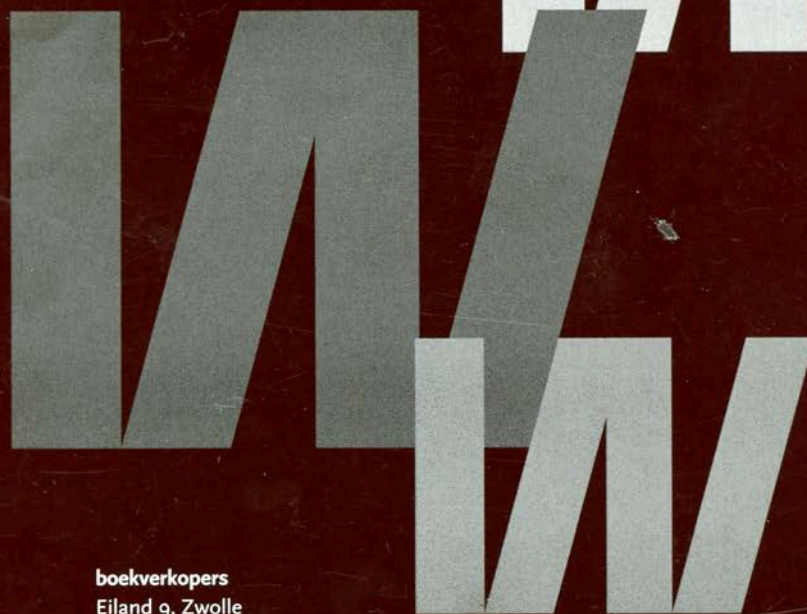
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers
Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50